

ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΣΧΟΛΗ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΝΟΣΗΛΕΥΤΙΚΗΣ

ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

«Το Νοσοκομείο Της Αυτοκρατορικής Μονής Του
Παντοκράτορος Σωτήρος Χριστού Στην
Κωνσταντινούπολη(15.10.1136-29.5.1453) »

υπό:

Δασκαλάκη Μαρίνο Α.Μ.: ΥΝ6799

Ντέρτζη Αλεξάνδρα Α.Μ.: ΥΝ6780

Στρατάκη Ελένη Α.Μ.: ΥΝ6798

Επιβλέπων:

Ροβίθης Μιχαήλ, Επίκουρος καθηγητής

Τμήμα Νοσηλευτικής, Ελληνικό Μεσογειακό Πανεπιστήμιο

ΗΡΑΚΛΕΙΟ 2019

ΗΡΑΚΛΕΙΟ – (μήνας – έτος)

Εγκρίθηκε σύμφωνα με την με α.π. απόφαση του Προέδρου του τμήματος από :

1. Ονοματεπώνυμο εισηγητή (Ιδιότητα – υπογραφή)
2. (Ονοματεπώνυμο – ιδιότητα - υπογραφή)
3. (Ονοματεπώνυμο – ιδιότητα - υπογραφή)

Περιεχόμενα

Περίληψη. Σελ. 6

Abstract. Σελ 7

Εισαγωγή. Σελ. 8

Σημαντικότητα του υπό διερεύνηση θέματος. Σελ. 9

Δομή Πτυχιακής εργασίας. Σελ. 11

ΓΕΝΙΚΟ ΜΕΡΟΣ.

1. Η Έννοια Της Φιλανθρωπίας Στο Βυζάντιο. Σελ. 12

1.1 Η έννοια της φιλανθρωπίας στο βυζαντινό κράτος. Σελ .12

1.2 Ιδρύματα Και Φιλανθρωπία. Σελ.13

1.3 Φιλανθρωπία και Αυτοκράτορες. Σελ. 15

1.4 Φιλανθρωπία και Πατριάρχες. Σελ. 17

1.5 Εκκλησιαστικοί Πατέρες και ιατρική. Σελ. 18

2. Τα Ευαγή Ιδρύματα Του Βυζαντίου. Σελ. 21

2.1 Ορφανοτροφείο. Σελ. 22

2.2 Πτωχοκομεία. Σελ. 23

2.3 Γηροκομεία. Σελ. 23

2.4 Βρεφοκομεία. Σελ. 24

2.5 Λοχοκομεία. Σελ. 24

2.6 Πανδοχεία. Σελ. 25

2.7 Λεπροκομεία (λωβοκομεία). Σελ. 25

2.8 Καταγωγείον. Σελ. 26

2.9 Ξενοδοχείον. Σελ. 26

2.10 Ξενών. Σελ. 27

2.11 Τα κυριότερα ιδρύματα τα οποία παρείχαν περίθαλψη στους Βυζαντινούς. Σελ. 28

3. Η Αποκατάσταση Της Νόσου Στους Βυζαντινούς Χρόνους. Σελ. 34

- 3.1. Το ιατρικό πλαίσιο της εποχής. Σελ. 34
- 3.2. Θαυματουργική ιατρική. Σελ. 35
- 3.3 Η επιστημονική αντιμετώπιση της νόσου. Σελ. 38
- 3.4 Βοτανοθεραπεία. Σελ. 38
- 3.5 Φαρμακευτικά σκευάσματα. Σελ. 39

4. Η νοσηλευτική στους Βυζαντινούς χρόνους. Σελ. 41

- 4.1 Διακόνισσες. Σελ. 42
- 4.2 Νοσοκόμοι ή νοσηλεύοντες. Σελ. 43
- 4.3 Ξενοδόχος. Σελ. 44
- 4.4 Ο υπουργός και η υπουργισσα. Σελ. 45
- 4.5 Ο εξκουβίτωρ. Σελ. 45
- 4.6 Ο παραβαλανεύς. Σελ. 45
- 4.7 Σκρίβωνες. Σελ. 46
- 4.8 Μαίες. Σελ. 46
- 4.9 Καθηκοντολόγιο νοσηλευτικού προσωπικού. Σελ. 48
 - 4.9.1 Καθηκοντολόγιο. Σελ. 48
 - 4.9.2 Ωράριο εργασίας. Σελ. 49
 - 4.9.3 Άδεια και διατροφή. Σελ. 49
 - 4.9.4 Αμοιβές. Σελ. 49

ΕΙΔΙΚΟ ΜΕΡΟΣ

5. Είδος Μελέτης. Σελ. 51

- 5.1 Σκοπός. Σελ. 51
- 5.2 Ερευνητικά Ερωτήματα. Σελ. 51
- 5.3 Μεθοδολογία. Σελ. 51
- 5.4 Κριτήρια Ένταξης – Αποκλεισμού. Σελ. 52

6. Ο Ξενών Της Αυτοκρατορικής Μονής Του Παντοκράτορος Σωτήρος Χριστού Στην Κωνσταντινούπολη.

- 6.1. Εισαγωγικά και Τοπογραφικά στοιχεία. Σελ. 54
- 6.2. Το *Τυπικόν*. Σελ. 56

6.3. Το *Τυπικόν* της μονής του Παντοκράτορος. Σελ. 57

6.4. Το Γηροκομείο. Σελ. 59

6.5. Το Μοναστικό Αναρρωτήριο. Σελ. 60

6.6. Το λεπροκομείο. Σελ. 61

7. Ο Ξενώνας.

7.1. Οι Εγκαταστάσεις. Σελ. 62

7.2. Το Ιατρικό Προσωπικό. Σελ. 64

7.3. Το Νοσηλευτικό Προσωπικό. Σελ. 66

7.4. Το Παραϊατρικό και Βοηθητικό Προσωπικό. Σελ. 67

7.5. Το Διοικητικό Προσωπικό. Σελ. 68

8. Η Θεραπεία Των Ασθενών Στον Ξενώνα.

8.1. Η Ταξική Προέλευση Των Ασθενών. Σελ. 71

8.2. Διαδικασία Εισαγωγής. Στον Ξενώνα. Σελ. 71

8.3. Η Ιατρική Θεραπεία. Σελ. 72

8.3.1. Λουτροθεραπεία. Σελ. 73

8.3.2. Φαρμακευτική αγωγή. Σελ. 75

8.3.3. Διαιτολόγιο. Σελ. 75

8.3.4. Ιατρική εκπαίδευση. Σελ. 76

9. Συνθήκες Νοσηλείας Των Ασθενών. Σελ. 78

10. Συμπεράσματα. Σελ. 81

Βιβλιογραφία. Σελ. 84

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Το νοσοκομείο της αυτοκρατορικής μονής του Παντοκράτορος Σωτήρος Χριστού στην Κωνσταντινούπολη αποτελούσε το διασημότερο ευαγές και νοσηλευτικό ίδρυμα από την περίοδο του 12^{ου} αιώνα και μετά σε όλη τη Βυζαντινή επικράτεια. Αυτό οφείλονταν κυρίως σε δύο λόγους. Αφ' ενός στο γεγονός ότι έχει διασωθεί πλήρως ο καταστατικός χάρτης της λειτουργίας του, το λεγόμενο *Τυπικόν*, χάρις του οποίου είναι δυνατή η πλήρης λειτουργική και νοσηλευτική του αναψηλάφηση και αφ' ετέρου ότι εμφάνιζε την οργάνωση ενός σύγχρονου πανεπιστημιακού νοσοκομείου της Δύσης. Στις 15 Οκτωβρίου του 1136 ο αυτοκράτορας Ιωάννης Β' Κομνηνός υπέγραψε το *Τυπικόν* του και έκτοτε, το μοναστικό αυτό ίδρυμα παρείχε υπηρεσίες υγείας στον πληθυσμό της Κωνσταντινούπολης, ενώ εκ παραλλήλου ασκούσε ευαγή δραστηριότητα παρέχοντας υπηρεσίες γηροκομίας, λεπροκομίας και μοναστικής νοσηλείας. Το νοσοκομείο της μονής του Παντοκράτορα, βάσει του *Τυπικού*, είχε τη δυνατότητα νοσηλείας 50 ασθενών. Τα περιστατικά ήταν χωρισμένα ανάλογα με την νόσο και νοσηλεύονταν σε πέντε μεγάλους θαλάμους διαφορετικών διαστάσεων, λόγω του διαφορετικού αριθμού των διαθέσιμων κλινών. Το νοσοκομείο είχε τη δυνατότητα νοσηλείας 10 ορθοπεδικών περιστατικών, οκτώ οφθαλμολογικών και παθολογικών, 12 γυναικολογικών, ενώ οι άλλες 20 κλίνες παραχωρούνταν για τα υπόλοιπα νοσήματα. Επιπλέον κάθε θάλαμος είχε τη δυνατότητα χρήσης μιας ακόμα κλίνης, όταν αυτό ήταν αναγκαίο, ενώ ακόμα διατίθεντο και έξι κλίνες ειδικά διαμορφωμένες για τους ανίκανους προς μετακίνηση. Με τις πρόσθετες αυτές κλίνες ο αριθμός των νοσηλευομένων έφτανε τους 61. Εξ ίσου λεπτομερής με την καταγραφή και χρήση των κλινών είναι και η καταγραφή των λευχιμάτων, η κατανομή του προσωπικού, ο διαχωρισμός και το καθηκοντολόγιο, η μισθοδοσία των υπαλλήλων, το διαιτολόγιο καθώς και τα έξοδα, τα οποία ήταν υπολογισμένα για 50 ασθενείς. Η μονή του Παντοκράτορα συνέχισε την αδιάλειπτη λειτουργία της μέχρι την 29^η Μαΐου του 1453 όπου η Πόλη καταλήφθηκε από τους Οθωμανούς και μετατράπηκε σε τέμενος.

Λέξεις κλειδιά: *Βυζαντινή αυτοκρατορία, Βυζαντινή ιατρική, ξενών Παντοκράτορα, Βυζαντινά νοσοκομεία.*

ABSTRACT

The hospital of the Imperial Monastery of Pantokrator in Constantinople was the most famous charitable and nursing institution since the 12th century and then throughout Byzantine territory. This was mainly due to two reasons. On the one hand that the charter of its operation, the so-called *Typikon*, has been fully preserved, thanks to which it can be fully operational and nursing resuscitated; On October 15, 1136, Emperor John II Komnenos signed his *Typikon* and since then, this monastic institution has been providing health services to the population of Constantinople, while at the same time doing a lively activity of providing nursing and nursing home services. According to the *Typikon*, the hospital of the Pantocrator monastery had the capacity to care for 50 patients. The cases were disease-specific and were treated in five large chambers of different dimensions due to the different number of beds available. The hospital was able to treat 10 orthopedic cases, eight ophthalmologic and pathological, 12 gynecological, while the other 20 beds were allocated for the remaining diseases. In addition, each chamber had the option of using one more bed when needed, and there were also six beds specially designed for the disabled. With these additional beds the number of patients reached 61. Equally detailed with the registration and use of beds is the recording of platitudes, staff allocation, separation and dossier, staff payroll, diet as well as costs, which were calculated for 50 patients. The monastery of Pantokrator continued its continuous operation until May 29, 1453, when the city was occupied by the Ottomans and converted into a mosque.

Key wards: *Byzantine Empire, Byzantine Medicine, xenon of Pantokrator, Byzantine hospitals.*

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η ύπαρξη ξενόνων για την προστασία και την περίθαλψη του πληθυσμού στους χρόνους του Βυζαντίου ξεκινά από την δημιουργία του κράτους. Ήδη από το 330 μ.Χ. τέτοιοι οίκοι ευσπλαχνίας έχουν εμφανιστεί στην Συρία και την Αντιόχεια και αποκαλούνται *Ξενοδοχεία* (Miller, 1998). Η φιλανθρωπική δράση γρήγορα επεκτάθηκε σε όλη τη Βυζαντινή επικράτεια και βασικό αίτιο ήταν όχι μόνο η θρησκευτική καταβολή του κράτους αλλά το ότι η φροντίδα των ασθενών και των αναξιοπαθούντων ήταν αρχή πολιτικής συμπεριφοράς και κανόνας διαγωγής της διαπροσωπικής σχέσης μεταξύ των ανθρώπων και μεταξύ του Θεού (Κωνσταντέλος, 1994· Μουτζάλη, 2001). Η δημιουργία των ξενόνων επεκτάθηκε σε όλο το Βυζάντιο με αρωγούς και κύριους εκφραστές την εκκλησία και τον αυτοκράτορα μιας και η φιλανθρωπία, εκτός από τη δικαιοσύνη ήταν το βασικό γνώρισμα που έκανε τον αυτοκράτορα να μοιάζει με το Θεό (Ευσέβιος Καισαρείας, *Εις τον βίον Κωνσταντίνου εγκώμιον*, PG, 20:937^a).

Με τον 70^ο Κανόνα της Συνόδου της Νίκαιας το 325 μ.Χ. συστήνεται η ανέγερση νοσοκομείων σε κάθε πόλη της βυζαντινής επικράτειας (Θεοχαράκης και συν., 2003· Καραγιάννη 2015). Έτσι, η φιλανθρωπική δράση εμφανίζεται σε όλη την αυτοκρατορία. Από τις απαρχές του κράτους, από την περιοχή της Καππαδοκίας και της *Βασιλειάδας* του Μ. Βασιλείου μέχρι και την Κωνσταντινούπολη του Ύστερου Βυζαντίου, τα φιλανθρωπικά κέντρα κατέχουν σημαίνουσα θέση στη δημόσια ζωή (Μαστρογιαννόπουλος, 1967· Κωνσταντέλος, 1983). Συντηρούνται από κρατικές και εκκλησιαστικές επιχορηγήσεις και από εισφορές ιδιωτών και αυτοκρατόρων (Θεοχαράκης και συν., 2003)

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο η δημιουργία ξενόνων στην πρωτεύουσα του κράτους για την περίθαλψη των ασθενών και αναξιοπαθούντων ήταν επιβεβλημένη, γι αυτό και ένα πλήθος τέτοιων ιδρυμάτων έδρευε και παρείχε τις ανάλογες υπηρεσίες στους πολίτες. Οι ξενώνες είχαν μια στενή σχέση και σύνδεση με την εκκλησία και συνήθως λειτουργούσαν ως μοναστικά παραρτήματα. Ο διασημότερος ξενώνας ο οποίος και κατέχει θέση σύγχρονου νοσοκομείου ήταν ο ξενώνας του Παντοκράτορα, ο οποίος λειτουργούσε μέσα στο ομώνυμο μοναστικό συγκρότημα. Ιδρύθηκε από τον αυτοκράτορα Ιωάννη Β΄ τον Κομνηνό και την σύζυγό του Ειρήνη (Νικήτα του Χωνιάτου, *Χρονική Διήγησις*, 66:151). Ο λόγος που το νοσηλευτικό αυτό ίδρυμα έγινε

διάσημο και αντικείμενο εκτενούς μελέτης είναι ότι έχει σωθεί ο καταστατικός χάρτης του, το *Τυπικόν*, παρέχοντας όλες σχεδόν τις πληροφορίες του τρόπου λειτουργίας του (Gautier, 1974). Η λεπτομέρεια και η σαφήνεια της καταγραφής του κανονισμού της λειτουργίας του ξενώνα αποδεικνύει ότι ο χώρος αυτός σχεδιάστηκε ευθύς εξ αρχής για να λειτουργήσει ως νοσοκομείο με τη σύγχρονη έννοια του όρου και του *Τυπικόν* υπογράφηκε από τον αυτοκράτορα Ιωάννη Β΄ τον Κομνηνό στις 15 Οκτωβρίου του 1136 μ.Χ (Gautier, 1974·Miller,1998).

Σημαντικότητα του υπό διερεύνηση θέματος

Το νοσοκομείο της μονής του Παντοκράτορος Σωτήρος Χριστού αποτελούσε για την Κωνσταντινούπολη ένα διάσημο ιατρικό κέντρο, με σύγχρονη έννοια, που προσέφερε υπηρεσίες υγείας σε όλους τους κατοίκους της πόλης. Παρά τη σημαντική θέση που κατείχε ως οργανισμός υγείας, η προσέγγιση των μέχρι τώρα εργασιών και πονημάτων περιορίζονται στο γεγονός της απλής καταγραφής του μεταφρασθένος Τυπικού της οργάνωσης και της λειτουργίας του, παραλείποντας τη νοσηλευτική δραστηριότητα και την νοσηλευτική φροντίδα προς τον πάσχοντα (Ματσάγγας, 1984).

Σύγχρονες έρευνες εστιάζουν στο λειτουργικό και τελετουργικό μέρος του Τυπικού της μονής, (Congdon, 1996), στην παρεχόμενη ιατρική φροντίδα (Αγγελίδη, 2007, Κουκουλές, 1955, Telea, 2012, Miller, 1998, Horden, 2005, Ευτυχιάδης, 1983, ή στην νοσηλεία συγκεκριμένων ομάδων όπως παιδιών (Πουλάκου-Ρεμπελάκου, 1992, Ρεμπελάκου, 2007) γυναικολογικών παθήσεων (Rebelakou, Laskaratos & Marketos,1997, Νικολάου, 2007, Κολάκης, 2007), στρατιωτών (Ευτυχιάδης, Κούτρας & Μαρκέτος, 1997) ή ανιάτων (Πεντόγαλος, 1993). Λιγιστά, παραμένουν τα στοιχεία που αφορούν τις συνθήκες νοσηλείας και τη νοσηλευτική φροντίδα των ασθενών μέσα σε χώρους περίθαλψης (Κουρκούτα, 1993, Kourkouta, Plati & Ouzounakis 2012) ενώ για το νοσοκομείο της μονής του Παντοκράτορα οι ερευνητές προβαίνουν σε μια απλή καταγραφή και ανάλυση του Τυπικού και της λειτουργίας του φιλανθρωπικού αυτού ιδρύματος (Λάμπρου, 1908. Βέης, 1909 Ματσάγγας, 1984, Codellas, 1942).

Αυτό έχει ως αποτέλεσμα την δημιουργία ενός ερευνητικού κενού διότι οι δραστηριότητες του νοσοκομείου του Παντοκράτορα ουδέποτε αντιμετωπίστηκαν ή σχολιάστηκαν υπό το υγειονομικό πρίσμα παρά περιορίστηκαν μόνο σε μία

φιλολογική καταγραφή των δραστηριοτήτων που προέβλεπε το Τυπικόν του. Στη συγγραφή και την παρουσίαση της εργασίας θα επιχειρηθεί μία διεξοδική διερεύνηση των στίχων του Τυπικού που αφορούν την οργάνωση, τη λειτουργία και τη υγειονομική παροχή του εν λόγω ιδρύματος. Τα γνωστικά πεδία που εμπλέκονται σε αυτή τη μελέτη είναι αφ' ενός η Ιστορία και αφ' ετέρου η ιατρική και η νοσηλευτική, υπό το πρίσμα της εποχής, αφού ο διαχωρισμός των ιατρικών και των νοσηλευτικών καθηκόντων στη μεσαιωνική Κωνσταντινούπολη παραμένει σχετικά ασαφής και η νοσηλευτική σαν αυτόνομη και σύγχρονη έννοια, επιστήμη και πρακτική ουσιαστικά δεν υφίσταται. Ο συνδυασμός αυτών των δεδομένων θα μπορούσε να δώσει μια άλλη επιστημονικά τεκμηριωμένη οπτική διάσταση και ανάλυση στο θέμα της παροχής υγείας.

Ο ξενώνας του Παντοκράτορα παρείχε νοσηλεία σε 50 ασθενείς και το όλο συγκρότημα αποτελούνταν από πέντε τμήματα-θαλάμους, τους *ὄρδινους*. Το χειρουργικό διέθετε 10 κλίνες, το οφθαλμολογικό 8, 12 το γυναικολογικό, και δύο παθολογικοί από 10 κλίνες έκαστος (Gautier, 1974). Μια πλειάδα προσωπικού υγείας υπηρετούσε τους ασθενείς και ανάμεσα σε αυτούς περιλαμβάνονταν οι ιατροί, ειδικευμένοι ή ειδικευόμενοι, νοσηλευτές και νοσηλεύτριες, υπηρέτες, φαρμακοποιοί, λογιστές κ.λπ. Η καινοτομία του ξενώνα ήταν η ύπαρξη εξωτερικού ιατρείου, στελεχωμένη από το ανάλογο ιατρικό και νοσηλευτικό προσωπικό που εξετάζονταν οι ασθενείς και αναλόγως γίνονταν εισαγωγή τους ή όχι στον ξενώνα (Gautier, 1974).

Ο ξενώνας λειτουργούσε απρόσκοπτα μέχρι την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης από τους Λατίνους το 1204 και μέχρι 1261 στον ξενώνα εγκαταστάθηκαν Λατίνοι μοναχοί που δεν είναι γνωστό αν συνέχισαν το νοσηλευτικό έργο του ξενώνα. Αν και υπάρχουν αρκετές μαρτυρίες για την λειτουργία της μονής του Παντοκράτορα από το 1261 μέχρι την άλωση της πόλης από τους Οθωμανούς το 1453 εν τούτοις δεν αναφέρεται κάπου η λειτουργία του νοσοκομείου του. Πιθανότατα να μην παρείχε πιά υπηρεσίες μιας και από τις πηγές η μονή βρίσκεται με ελάχιστους μοναχούς, κατάσταση που δεν επέτρεπε την απρόσκοπτη λειτουργία των ευαγών ιδρυμάτων της. (Kotzabassi,2013). Μετά την Άλωση του ο χώρος καταλήφθηκε από Οθωμανούς οι οποίοι ήταν επεξεργαστές δερμάτων και υφαντουργοί και μεταβλήθηκε σε τέμενος (Δούκας Μιχαήλ, *Βυζαντινοτουρκική ιστορία*, σελ. 596· Πασπάτης,1877).

Δομή Πτυχιακής Εργασίας

Η παρούσα εργασία διαιρείται σε δύο μέρη. Στο πρώτο γενικό μέρος επιχειρείται μια ανάλυση του ιδεολογικού πλαισίου της οργάνωσης και της λειτουργίας του θεσμού της φιλανθρωπίας και της πρόνοιας τη βυζαντινή περίοδο και περιγράφονται εν συντομία τα κυριότερα νοσηλευτικά ιδρύματα, ο ρόλος της εκκλησίας και του χριστιανισμού γενικότερα στην εξέλιξη αυτών των ιδρυμάτων και η αυτοκρατορική στάση απέναντι σε αυτά, παράγοντες απαραίτητοι για την ερμηνεία και την κατανόηση του συστήματος της κοινωνικής πολιτικής του Βυζαντίου. Ακολουθούν οι βασικοί τρόποι αποκατάστασης των νοσημάτων στην βυζαντινή περίοδο και η νοσηλευτική ως επιστήμη, τέχνη και παρουσία. Στο ειδικό μέρος αναφέρονται τα τοπογραφικά στοιχεία και τα υπόλοιπα των αρχαιολογικών ευρημάτων της μονής και του ξενώνα του Παντοκράτορα, η αποσαφήνιση του *Τυπικού* της μονής και του ξενώνα καθώς και η περιγραφή των ευαγών ιδρυμάτων της μονής πέραν του ξενώνας. Μέσω έμμεσων πηγών και παραπομπών αναηγηλαφήθηκε και παρουσιάζεται ο τρόπος θεραπείας που εφαρμόζονταν στον ξενώνα καθώς και η νοσηλευτική φροντίδα που είχαν οι νοσηλευόμενοι ασθενείς.

Η όλη βιβλιογραφική ανασκόπηση έδειξε ότι ο ξενώνας της μονής του Παντοκράτορα στην Κωνσταντινούπολη χαρακτηρίζονταν από μια πολυπλοκότητα σε επίπεδο οργάνωσης αλλά παρείχε ταυτόχρονα μια λειτουργική ευχέρεια. Ιδρύθηκε ευθύς εξ' αρχής για να λειτουργήσει ως νοσοκομειακή μονάδα, και μάλιστα με την σύγχρονη έννοια, για όλους τους πολίτες, ανεξαιρέτως κοινωνικής θέσης, και παρείχε εκτός των άλλων και καινοτόμες υπηρεσίες για την εποχή όπως αυτή του εξωτερικού ιατρού.

ΓΕΝΙΚΟ ΜΕΡΟΣ

1. Η Έννοια Της Φιλανθρωπίας Στο Βυζάντιο.

1.1 Η έννοια της φιλανθρωπίας στο βυζαντινό κράτος. Η φιλανθρωπία είναι ένας όρος του οποίου το περιεχόμενο έχει υποστεί τροποποιήσεις στις ιστορικές περιόδους. Η αρχαιοελληνική αντίληψη του όρου εκφράζεται μέσω του Πλάτωνα ως...*Φιλανθρωπία ἔστις εὐάγωγος ἦθους πρὸς ἀνθρώπου φιλίαν. ἔστις εὐεργετικὴ ἀνθρώπων, χάριτος σχέσις μνήμη κατ'εὐεργεσίας...*(Πλάτων, *Επιγράμματα*, 412c). Η φιλανθρωπία στον αρχαιοελληνικό κόσμο σήμαινε την αγάπη του ανθρώπου προς τον άνθρωπο, τη γενναιοδωρία, την καλοσύνη και γενικά την οποιαδήποτε ενέργεια που άρμοζε στον πολιτισμένο άνθρωπο. Ο όρος κατά τη Βυζαντινή περίοδο δεν αποτελεί απλή συνέχεια της αρχαιοελληνικής αυτής αντίληψης αλλά θεωρείται αρχή πολιτικής συμπεριφοράς και κανόνας διαγωγής της διαπροσωπικής σχέσης μεταξύ των ανθρώπων και μεταξύ του Θεού (Κωνσταντέλος, 1994· Μουτζάλη, 2001). Η φιλανθρωπία δέν ήταν συνώνυμη της ελεημοσύνης. Μπορεί στην καθημερινή πρακτική να ήταν και αυτό, αλλά στους βυζαντινούς είχε μια άλλη διάσταση. Είχε αποκτήσει μια θεολογική σημασία (Θεοχαράκης, 2001). Στόχος της φιλανθρωπικής δραστηριότητας ήταν η υποστήριξη και η φροντίδα των αναξιοπαθόντων, περιλαμβανομένης και της περίθαλψης. Στη φιλανθρωπική δράση και δραστηριότητα η εκκλησία ήταν αποτελεσματικότερη από το κράτος για το λόγο ότι απευθυνόταν στο συναίσθημα των πολιτών, διότι σύμφωνα με την Ευαγγελική ρήση... *Μακάριοι οί ἐλεήμονες ὅτι αὐτοὶ ἐλεηθήσονται...*(Ματθαίος, 5:7) ενώ το θέμα επεκτείνεται μέχρι την μεταθανάτια ζωή μιας και αυτοί που είχαν την δυνατότητα βοήθειας και δεν το έπραξαν, την ημέρα της Τελικής Κρίσης θα επιτιμηθούν από το Κύριο... *Πορεύεσθαι ἀπ'ἐμοῦ οἱ κατηραμένοι εἰς τὸ πῦρ τὸ αἰώνιον...ἐπέινασα γάρ, καὶ οὐκ ἐδώκατε μοὶ φαγεῖν, ἐδίψασα καὶ οὐκ ἐποτίσατε μέ, ξένος ἦμην καὶ ὁ συνηγάγατε μέ, γυμνὸς καὶ οὐ περιεβάλετε μέ ...*(Ματθαίος, 25:41-43). Σύμφωνα με την περικοπή, αυτός που δεν δείχνει ευσπλαχνία σε αυτούς που την έχουν ανάγκη δεν μπορεί να αξιώνει μεταθανάτια ανάπαυση και αιώνια ζωή. Εξ άλλου στα βιβλικά κείμενα τονίζεται ιδιαίτερα η συνδρομή προς τον αδύνατο και ανάξιο και η προτροπή για περίθαλψη αυτών που την είχαν ανάγκη, η οποία εκφράζεται από τον Δαβίδ

...μακάριος ὁ συνιῶν ἐπὶ πτωχὸν καὶ πένητα ἐν ἡμέρᾳ πονηρὰ ρύσεται αὐτὸν ὁ Κύριος...(Ψαλμοί, 40:2). Στα πρώτα χρόνια της εκκλησίας θεσπίζεται ο θεσμός των διακόνων, των οποίων το κύριο μέλημα ήταν η προσφορά προς το συνάνθρωπο η οποία εκδηλώνονταν μέσω της προστασίας των ορφανών, χήρων αναπήρων, ασθενών και αναξιοπαθούντων με ταυτόχρονη διοργάνωση συσσιτίων που ονομάζονταν Αγάπες (Παππά, 2014). Με αυτόν τον τρόπο οι αρετή της φιλανθρωπίας και της μέριμνας προς τον πλησίον απέκτησε κεντρικό ρόλο στα κηρύγματα και στα διδάγματα της εκκλησίας προς τους πιστούς. Η φιλανθρωπία βασίζονταν στην έννοια της αγάπης και μέσω της αγάπης ο άνθρωπος φτάνει στην τελείωση, αφού σύμφωνα με τις χριστιανικές αρχές ...*ἐὰν ταῖς γλῶσσαι τῶν ἀνθρώπων λαλῶ καὶ τῶν ἀγγέλων, ἀγάπην δὲ μὴ ἔχω, γέγονα χαλκὸς ἤχων ἢ κύμβαλον ἀλαλάζον...* (Προς Κορινθίους Α, 13:1). Πλήθος κειμένων τονίζουν το ηθικό χρέος της εφαρμογής της φιλανθρωπίας στην καθημερινή ζωή. Πολλοί βυζαντινοί συγγραφείς εξήραν την έννοιά της στα έργα τους. Ανάμεσά τους ο Κωνσταντίνος Ακροπολίτης ο οποίος πίστευε ότι η φιλανθρωπία είναι η έκφραση της αγάπης του Θεού προς τον άνθρωπο, (Κωνσταντέλος, 1994) ενώ ο Γεννάδιος Σχολάριος αναφέρει ότι...*Τὸ νὰ γυρίσεις τὴν πλάτη ἔστω καὶ σὲ ἓνα ἄξιο περιφρονήσεως πρόσωπο, εἶναι σὰν νὰ περιφρονεῖς ὀλόκληρη τὴν ἀνθρωπότητα. Τὸ νὰ ἀρνηθεῖς νὰ προσφέρεις βοήθεια σὲ ἓναν ἄπορο συνάνθρωπο εἶναι σὰν νὰ ἀδικεῖς ὀλόκληρη τὴν ἀνθρωπότητα, διότι ὁ ἄνθρωπος ἀποτελεῖ μικρόκοσμο καὶ σύγκληση ὅλης τῆς ἀνθρωπότητας...*(Γεννάδιος Σχολάριος, 1935, *Περὶ ἐλεημοσύνης*, 91:15-102:7). Οι Βυζαντινοί απέδιδαν πολλά ευεργετικά γεγονότα της ζωής και της καθημερινότητάς τους στην φιλανθρωπία του Θεού. Έτσι παρατηρείται το φαινόμενο των λιτανειών για την εξευμένιση Του από φυσικές καταστροφές ή την προστασία και το έλεός Του για δύσκολες καταστάσεις, μιας και ήταν πάντα πρόθυμος να δείξει την αγάπη Του προς τα δημιουργήματά Του (Θεοχαράκης,2001).

1.2 Ιδρύματα και Φιλανθρωπία. Τα πρώτα νοσηλευτικά ιδρύματα στη Βυζαντινή επικράτεια εμφανίστηκαν αρχικά στην περιοχή της Συρίας. Οι λόγοι που συνετέλεσαν σε αυτό ήταν αφ' ενός ο ανώτερος πολιτισμός της περιοχής, χάρις τους Σελευκίδες, και αφ' ετέρου ο υψηλός αριθμός ενδεών και πενήτων που υπήρχε λόγω του άγονου του εδάφους (Κουρκούτα, 1993). Πριν από το 330 μ.Χ. στη χριστιανική εκκλησία της Αντιόχειας αλλά και στην ενδοχώρα κάνουν την εμφάνισή τους οι πρώτοι Οίκοι ευσπλαχνίας και ελέους οι οποίοι αποκαλούνται *Ξενοδοχεία* (Miller, 1998). Μετά το 332 μ.Χ. ο Μ. Κωνσταντίνος προσφέρει χρήματα από τους δημόσιους

φόρους σε αυτά τα ιδρύματα με σκοπό την ενίσχυση του έργου τους και έτσι εγκαθίσταται μια οικουμενική σχέση Εκκλησίας και Κράτους η οποία και διήρκησε σε όλη τη Βυζαντινή περίοδο. Από τότε ξεκίνησαν οι φοροαπαλλαγές και οι κρατικές χορηγίες για την απρόσκοπτη φιλανθρωπική τους δραστηριότητα. Παραχωρήθηκε ένα μέρος της ετήσιας προσφοράς σιταριού για να ανακουφιστούν τα ιδρύματα και να ανακουφίσουν τους έχοντες ανάγκη τους οποίους κατονομάζει ως χήρες, άπορους και κληρικούς που ήταν στα ξενοδοχεία ...*ὁ δὲ Μέγας Κωνσταντῖνος σιτομέριον τὰ ἐκκλησίαις κατὰ πόλιν ἔχαρίσατο εἰς διατροφήν διηνεκῶς χήραις καὶ ξενοδοχείοις πένησι τὲ καὶ τοῖς κληρικοῖς...*(Theophanis, *Chronographia*, I:29). Αυτή είναι και η πρώτη αναφορά για την ύπαρξη οίκων που προσφέρουν στέγη και τροφή σε άπορους (Miller, 1998). Στην πόλη της Έδεσσας, ανατολικά της Αντιόχειας, δεν υπάρχουν ενδείξεις οργανωμένης φιλανθρωπικής δραστηριότητας μέχρι το 373 μ.Χ. περίοδος που ζούσε ο άγιος Εφραίμ ο Σύρος. Ο λιμός του 370 ήταν η αφορμή για την κατασκευή του πρώτου οίκου, δυνάμει 300 κλινών (Codellas, 1942), για τους πρόσφυγες που κατέφθαναν στην περιοχή και για την περίθαλψη των πασχόντων από αστία, δραστηριότητα που επέβλεπε προσωπικά ο Εφραίμ (Σοζωμενός, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, III,c.16:137) Μια ακόμη αναφορά για ξενώνα υπάρχει από τον Ιωάννη το Χρυσόστομο το έτος 381 μ.Χ. όταν συστήνει στο φίλο του Σταγύριο να επισκεφθεί τον ξενώνα για να μελετήσει τις ταλαιπωρίες των ανθρώπων, τις μορφές των νοσημάτων και τα αίτια των δεινών ...*ἄπιθι πρὸς τὸν ἐπιτραπέντα τὴν τοῦ ξενῶνος ἐπιστάσιαν, καὶ κέλευσον εἰσαγαγεῖν σὲ πρὸς τοὺς κατακεῖμενους ἐκεῖ, ἵνα πάσαν ρίζαν ἴδῃς παθῶν καὶ ξένων νοσημάτων τρόπους...*(Χρυσόστομος, *Του αυτού προς Σταγείριον*, PG 47: 490,1γ). Στη Συριακή Πατερική θεολογία ο Χριστός αποκαλείται *ιατρός* λόγω της θεραπείας που προσέφερε στα σωματικά νοσήματα του όχλου που τον ακολουθούσε ...*ἰάσθαι μὲν σωματικῶς ἀσθένειας, λώβας τὲ μελῶν καὶ πηρώσεις ἐπανορθοῦσθαι, λύειν δὲ καὶ ψυχικὰς ἀρρώστιας...*(Μ. Βασίλειος, *Ασκητικά διατάξεις*, στιχ. 19-21) ενώ και στο Θεό αποδίδεται η ιδιότητα του ιατρού με μια όμως εντελώς μεταφορική έννοια, λόγω του ότι η ανθρώπινη ψυχή βρίσκεται κακοποιημένη από τις διαβολικές προκλήσεις, νοσεί ηθικά και επειδή ο Θεός της προσφέρει την ίαση...*ἰατρὸς ὀνομάζεται...* (Μ. Βασίλειος, *Περὶ του Αγίου Πνεύματος*, στιχ.18).

1.3 Φιλανθρωπία και Αυτοκράτορες. Η νομοθεσία του Βυζαντινού κράτους, πολιτική και εκκλησιαστική, αναγνώριζε ότι τα ευαγή ιδρύματα ανήκαν στη δικαιοδοσία της εκκλησίας γιαυτό και προΐσταντο αυτών εκκλησιαστικοί υπάλληλοι

(Θεοχαράκης, Μαυρέας, Δαμίγος, Ευτυχιάδης & Γερουλάνος, 2003). Τα ιδρύματα αυτά αντανakλούσαν την θρησκευτική και πολιτειακή έκφραση της φιλανθρωπίας και η αυτοκρατορική χορηγία που θεσπίστηκε επί Μ. Κωνσταντίνου επισφράγιζε με το κύρος της το αλληλένδετο του κράτους και εκκλησίας. Με αυτό τον τρόπο η αυτοκρατορική συμβολή στο επίπεδο της κοινωνικής αλληλεγγύης, πρόνοιας και φιλανθρωπίας υπήρξε καταλυτική, λαμβάνοντας ένα μόνιμο χαρακτήρα. Το παράδειγμα του Κωνσταντίνου συνεχίστηκε από τους υπόλοιπους αυτοκράτορες ενώ σημαντικό ρόλο στη διαίωνιση αυτής της πρακτικής έπαιξαν τα γυναικεία μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας τα οποία εμπλέκονταν προσωπικά και ενεργά στη φιλανθρωπική δραστηριότητα (Αγγελίδη, 2007). Τα πιο συνηθισμένα παραδείγματα εμπλοκής αυτοκρατορικών συζύγων στην κοινωνική πρόνοια και φιλανθρωπία αποτελούν η σύζυγος του Μ. Θεοδοσίου Πλακίλλα, με την ίδια μάλιστα να φροντίζει ασθενείς (Γεωργίου του Κενδρηνού, *Σύνοψις Ιστοριών*, PG,121:609), η Πουλχερία για την ίδρυση πτωχοκομείων, ξενώνων και γηροκομείων, η Σοφία, σύζυγος του Ιουστίνου Β που έγινε διάσημη για την ενασχόλησή της με τα ορφανά, ενώ η Ειρήνη σύζυγος του Εμμανουήλ Β΄ Κομνηνού για την δημιουργία του ξενώνα της μονής του Παντοκράτορα κ.λπ. (Καραγιάννη, 2015 · Αγγελίδη, 2007). Η Ειρήνη η Αθηναία είχε οργανώσει ένα δημόσιο αρτοποιείο για να προσφέρει ψωμί εντελώς δωρεάν στους φτωχούς της Κωνσταντινούπολης και η αυτοκράτειρα Θεοφανώ μοίραζε τα χρήματά της στους ενδεείς και συντηρούσε ταυτόχρονα ορφανά και χήρες (Μαστρογιαννόπουλος, 1967)

Η φιλανθρωπία και η δικαιοσύνη ήταν δυό από τις σπουδαιότερες αρετές του αυτοκράτορα. Η φιλανθρωπία είναι το μόνο και βασικό γνώρισμα που κάνει τον αυτοκράτορα να μοιάζει με το Θεό (Ευσέβιος Καισαρείας, *Εις τον βίον Κωνσταντίνου εγκώμιον*, PG, 20:937^α). Ο αυτοκράτορας είναι η αρχέτυπη εικόνα του Θεού ως οικουμενικού βασιλιά και αποτελεί την έκφραση της αγάπης και της καλοσύνης που είναι το κοινό χαρακτηριστικό μεταξύ του Θεού, του αυτοκράτορα και των ανθρώπων. Από αυτόν πήγαζε ο νόμος και λόγω αυτής του της ιδιότητας είχε τη δυνατότητα να νομοθετεί υπέρ των φιλανθρωπικών ιδρυμάτων και με αυτό τον τρόπο οι νόμοι του κράτους βοήθησαν τα ευαγή ιδρύματα να αποδέχονται κληρονομίες και κληροδοτήσεις. Η φιλανθρωπία του φαινόταν από το νομοθετικό του έργο, από το πολιτικό του στίγμα και από την προσωπική του ζωή (Θεοχαράκης, 2001). Γιαυτό οι αυτοκράτορες περιέβαλλαν με στοργή τους ενδεείς και ασκούσαν απρόσκοπτα φιλανθρωπική δράση (Κεκαυμένος, 1996). Η αυτοκρατορική

φιλανθρωπία είχε πολλούς τρόπους έκφανσης, όπως τη δωρεά χρημάτων, την παραχώρηση γης ή ακίνητης περιουσίας η ακόμα παραχώρηση μεριδίου της προσωπικής περιουσίας του αυτοκράτορα. Έτσι εξασφαλιζόταν η απρόσκοπτη λειτουργία αυτών των ιδρυμάτων. Μέχρι την εποχή του αυτοκράτορα Ηρακλείου (575-641 μ.Χ.) διανέμονταν οι *πολιτικοί άρτοι* αλλά με την απώλεια της Αιγύπτου, η οποία ήταν και η κύρια παραγωγή σίτου, η διανομή τους γινόταν σε ειδικές περιστάσεις. Επί αυτοκρατορίας Βασιλείου του Β΄ του Βουλγαροκτόνου (958-1025 μ.Χ.) δημιουργήθηκε το 1002 ο θεσμός του αλληλέγγυου, κατά τον οποίο οι ευκατάστατοι πλήρωναν τους φόρους των αδυνάτων αλλά καταργήθηκε επί Ρωμανού του Γ΄ (1028-1035 μ.Χ.) (Ζακυνθινός, 1951). Εξαίρεση από αυτή τη θέση αποτέλεσε η στάση του αυτοκράτορα Νικηφόρου Α΄ (802-811) ο οποίος επέβαλε φορολογία, το φόρο του καπνικού, και ο Νικηφόρος Φωκάς (912-969) που απαγόρευσε την ίδρυση φιλανθρωπικών ιδρυμάτων λόγω των στρατιωτικών αναγκών του κράτους (Καραγιάννη, 2015). Τη δεκαετία του 530 μ.Χ. οικοδομήθηκε επί αυτοκράτορα Ιουστινιανού ο περίφημος ξενώνας του Σαμψών στην Κωνσταντινούπολη, στον οποίο ο ίδιος ο αυτοκράτορας παρείχε όχι μόνο χρηματοδότηση για την απρόσκοπτη λειτουργία του αλλά και ακίνητη περιουσία (Σταυρακάκης, 2015) *...πλησίον του έμοῦ οἰκίσκου, ὃν τὲ αὐτὸς οἰκῶ, καὶ τίνας τῶν νοσήματι κατόχων εἰσάγων ἐπιμελείας ὡς ἐμῇ δύναμις ἀξιῶ, οἶκον τοῖς νόσω καμνουσιν ἐπιτήδιον αὐτὸς ἐγερεῖς....ὠκοδόμητο λίαν φιλοκαλῶς καὶ μεγαλοπρεπῶς καὶ ὀνόματος αὐτῶ ἤξιοῦτο, εὐθὺς ἐκεῖνο τὲ ἐπετρέπετο, καὶ αὐτὸς ἦν ὁ θεῖος Σαμψῶν, ὁ τὴν τοῦ οἴκου περυστασίαν πεπιστευμένος...*(Συμεών, *Ευρισκόμενα ἅπαντα*, PG, 115:289). Την ίδια περίοδο οικοδομήθηκε και το Κοσμίδιο συγκρότημα υπό την σκέπη και προστασία των Ανάργυρων αγίων Κοσμά και Δαμιανού (Καραγιάννη, 2015). Ο αυτοκράτορας Ιουστίνος με τη Σοφία ανήγειραν στην περιοχή του Ηρίου, στο Βόσπορο, απέναντι από την πόλη, το λεπροκομείο του Ζωτικού καθώς και Ορφανοτροφείο ενώ και η Ειρήνη η Αθηναία αναπτύσσει έντονη φιλανθρωπική δράση με την ίδρυση πολλών γηροκομείων και ξενώνων (Σταυρακάκης, 2017 · Καραγιάννη, 2015). Το όνομα του Ιωάννη του Κομνηνού και της συζύγου του Ειρήνης είναι συνδεδεμένο με την ανέγερση της μονής του Παντοκράτορα και των φιλανθρωπικών της ιδρυμάτων που περιελάμβαναν ένα ξενώνα, ένα γηροκομείο, ένα λεπροκομείο και ένα μοναστικό αναρρωτήριο (Σταυρακάκης, 2017).

1.4 Φιλανθρωπία και Πατριάρχες. Η διάσταση στη θεωρεία της φιλανθρωπίας οφείλεται όχι μόνο στην χριστιανική παράδοση αλλά και στη διδαχή

των Πατέρων, οι οποίοι επηρέασαν με τις γραφές τους την βυζαντινή θρησκευτική σκέψη. Ο Βασίλειος, ο Αθανάσιος, ο Γρηγόριος Νύσσης, ο Δαμασκηνός και ο Μάξιμος Ομολογητής είναι μερικοί από τους Πατέρες οι οποίοι κατέτασσαν την φιλανθρωπία και τη μέριμνα προς τον πλησίον ως μια υπέρτατη ιδιότητα του Θεού προς τον άνθρωπο, αποτέλεσμα της οποίας ήταν ότι ο άνθρωπος έπρεπε να διαθέτει τα ίδια φιλόφρονα αισθήματα προς τους συνανθρώπους (Farah,2016). Η αγάπη γίνεται κεντρική αρετή στην εκκλησιαστική ζωή με τη φιλανθρωπία να έχει εξέχουσα θέση στον τομέα της φροντίδας για τους άλλους εφαρμόζοντας τη διδαχή του Παύλου *...ούκ ἔνι Ἰουδαῖος οὐδὲ Ἕλληνας, οὐκ ἔνι δοῦλος οὐδὲ ἐλεύθερος, οὐκ ἔνι ἄρσεν ἢ θῆλυ, πάντες γὰρ ὑμεῖς εἶς ἔστε ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ...* (Προς Γαλάτας, 3:28)

Οι κληρικοί που ασχολούνταν με ευαγή ιδρύματα ήταν υπό της εξουσία του Επισκόπου σύμφωνα με τον 8^ο κανόνα της Συνόδου της Χάλκης. Οι Επίσκοποι ήταν επιφορτισμένοι με την επίβλεψη των κληροδοτημάτων ενώ ο Ιουστινιανός όρισε ότι η περιουσία των επισκόπων μετά την ανάληψη του αξιώματός τους ανήκε στην εκκλησία και τα ευαγή ιδρύματα (Κωνσταντέλος, 1983· Καραγιάννη, 2015). Η φιλανθρωπία θεσμοθετείται επίσημα από το κράτος με αποφάσεις Συνόδων και Κανόνων, της οποίας μάλιστα η άσκηση καθίσταται υποχρεωτική, ενώ με τον 70^ο Κανόνα της Συνόδου της Νίκαιας το 325 μ.Χ. συστήνεται η ανέγερση νοσοκομείων σε κάθε πόλη της βυζαντινής επικράτειας (Θεοχαράκης και συν., 2003· Καραγιάννη 2015). Οι επίσκοποι θεωρούσαν καθήκον τους την προστασία των αδυνάμων, ασθενών, αιχμαλώτων και ορφανών. Η οργανωμένη φιλανθρωπική δράση δεν εμφανίζεται μόνο στα αστικά και μοναστικά κέντρα αλλά και στις μικρότερες πόλεις της αυτοκρατορίας. Από την περιοχή της Καππαδοκίας και της *Βασιλειάδας* του Μ. Βασιλείου μέχρι την Κωνσταντινούπολη της Παλαιολόγιας περιόδου, τα φιλανθρωπικά κέντρα κατέχουν σημαίνουσα θέση στη δημόσια ζωή (Μαστρογιαννόπουλος, 1967· Κωνσταντέλος, 1983). Συντηρούνται από κρατικές και εκκλησιαστικές επιχορηγήσεις και από εισφορές ιδιωτών και αυτοκρατόρων (Θεοχαράκης και συν., 2003)

Τις πρώτες δεκαετίες του 5^{ου} αιώνα, επί πατριάρχου Ιωάννη Χρυσοστόμου, πλήθος νοσοκομείων αναφέρονται στην περιοχή της Κωνσταντινούπολης. Η δραστηριότητα που επέδειξε ο πατριάρχης Χρυσόστομος στην ανέγερση τέτοιων φιλανθρωπικών οίκων εντάσσεται σε ένα μεταρρυθμιστικό πλαίσιο το οποίο σκοπό είχε την ισχυροποίηση του θεσμού του πατριαρχείου όχι μόνο σε επίπεδο δόγματος αλλά και σε επίπεδο πρόνοιας. Μέχρι τότε η φιλανθρωπική εποπτεία ασκείτο από

ανεξάρτητες μοναστικές κοινότητες, ενώ επί Χρυσοστόμου αναλήφθηκε από το Πατριαρχείο... *περισσούσης δὲ τῆς χρείας, κτίζει πλείονα νοσοκομεῖα, προκαταστήσας δύο τῶν εὐλαβῶν πρεσβυτέρων, ἔτι μὴν καὶ ἰατρούς, καὶ μαγείρους καὶ χρηστοὺς τῶν ἀγάμων ἐργάτας τούτοις εἰς ὑπηρεσίαν ὥστε τοὺς ἐπιχωριάζοντας ξένους καὶ ὑπὸ νόσου ληφθέντας τυγχάνειν ἐπιμελείας, καὶ διὰ αὐτὸ τὸ καλὸν καὶ διὰ τὴν τοῦ Σωτῆρος δόξαν...*(Παλλάδιος, *Περὶ βίου καὶ πολιτείας του μακαρίου Ἰωάννου επισκόπου Κωνσταντινουπόλεως Χρυσοστόμου*, PG, 47:20) Το προσωπικό αυτών των ιδρυμάτων, ιατρικό, νοσηλευτικό και βοηθητικό, επιλέγονταν μεταξύ των μοναχών (Αγγελίδη, 2007). Τον ίδιο αἰώνα οι Πατριάρχες Κωνσταντινουπόλεως Σισίνιος, Ακάκιος και Γεννάδιος έγιναν διάσημοι για τη φιλανθρωπική τους δράση όπως επίσης και ο Πατριάρχης Ἰωάννης Δ΄ ο Νηστευτής (582-595 μ.Χ.). Ανάλογο ενδιαφέρον εκδηλώνεται και από τον Πατριάρχη Φώτιο (858-867 και 877-886 μ.Χ.) όπως και το Νικόλαο το Μυστικό (852-925 μ.Χ.) (Μαστρογιαννόπουλος, 1967)

1.5 Εκκλησιαστικοί Πατέρες και ιατρική. Οι εκκλησιαστικοί Πατέρες δεν ασχολούνταν μόνο με τη σωτηρία της ανθρώπινης ψυχής. Θεωρούσαν την ασθένεια ὡς αποτέλεσμα της πτώσεως και την αμαύρωσης της εικόνας του Θεού στον ἄνθρωπο. Ὑπὸ αὐτὸ το θεολογικὸ πρίσμα, τα νοσήματα ἦταν αποτελέσματα των ανθρώπινων παθῶν ὡς της φιληδονίας, της φιλαργυρίας, της πορνείας κ.λπ. Επειδὴ οι πρώτοι Πατέρες της Ορθόδοξης Εκκλησίας ἐτύγχανε να ἔχουν σπουδάσει την ιατρική, προέτρεπαν τους ασθενεῖς να προσφεύγουν στους γιατροὺς και να ζητοῦν την ἴαση, χωρὶς να παραβλέπουν την Θεϊκὴ παρέμβαση για τη θαυματουργικὴ θεραπεία των νοσημάτων (Αρτέμη,2017). Σύμφωνα με τους Ευαγγελιστές, ο Χριστὸς θεράπευε πλήθη ασθενῶν ἐνῶ στο Συναξάριον αναφέρεται ἕνα πλήθος ιαματικῶν παρεμβάσεων ἀπὸ τους Αποστόλους, τους μοναχοὺς ἢ τους διάφορους μάρτυρες. Το θαῦμα σαν τρόπος ἴασης αναφέρεται συχνά και ἀπὸ τον ευαγγελιστὴ Λουκά ο οποίος ἦταν γιατρός ...*Λουκᾶς δὲ τὸ μὲν γένος ὦν τῶν ἀπ' Ἀντιοχείας, τὴν δὲ ἐπιστήμην ἰατρὸς...*(Ευσέβιος, *Εκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, PG, 20:220). Ἐνα χαρακτηριστικὸ στοιχείο που ἀποδεικνύει τὴ σύνδεση ιατρικῆς και θρησκείας εἶναι ἡ ἰδρυση ἀπὸ τις εκκλησιαστικὲς ἀρχές μιας σειράς ευαγῶν ιδρυμάτων που σκοπὸ εἶχαν ὄχι μόνο τὴν ανακούφιση ἀλλὰ τὴν περίθαλψη και τὴν θεραπεία των πασχόντων. Ἐτσι τα νοσοκομεῖα τα λεπροκομεῖα, τα πτωχοκομεῖα, τα βρεφοκομεῖα και ὅλα τα ἐν γένει ευαγῆ ἰδρύματα στελεχώνονταν ἀπὸ κληρικούς ἢ μοναχοὺς. Ἡ λειτουργία τους ὑπὸ τὴ σκέπη τῆς Εκκλησίας αποτελοῦσε μια ἐμπρακτὴ ἀποδοχὴ τῆς ρήσης *ἀγαπᾶτε ἀλλήλους*, τῆς ἀγάπης για τον συνάνθρωπο (Αρτέμη,2017). Οι πρώτοι μεγάλοι

Πατέρες της Ορθοδοξίας ίδρυσαν τέτοιου είδους ιδρύματα και μάλιστα ο Μέγας Βασίλειος έγραψε ειδική πραγματεία για τους μοναχούς για το πώς πρέπει να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους στους πάσχοντες (Βασίλειος, *Όροι κατ'επιτομήν*, P.G, 31:1184). Εκτός από τους προτρεπτικούς αυτούς λόγους προς τους μοναχούς που περιέθαλπαν ασθενείς, ο Μέγας Βασίλειος έκανε πράξη την επιστήμη του πάνω στους ασθενείς του εφαρμόζοντας τις θεραπευτικές τεχνικές της εποχής του. Στο ευαγές ίδρυμά του, τη Βασιλειάδα, φρόντιζε και περιέθαλπε πάσχοντες από ανίατα ή από μεταδοτικά νοσήματα, φροντίζοντας ιδιαίτερα τους λεπρούς, έχοντας δημιουργήσει τις κατάλληλες υποδομές στο ίδρυμα και στελεχώνωντάς το με το ανάλογο προσωπικό, το οποίο αποτελούνταν από ιατρούς, νοσοκόμους, μαίες, τεχνίτες, μαγείρους οδηγούς και υποζύγια για τη μεταφορά των αρρώστων (Γρηγόριος Ναζιανζίνος, *Εις τον Μέγα Βασίλειον Επιτάφιος λόγος*, PG 36:580a-583d). Μέσα από τα έργα του βρίσκονται διάσπαρτες οι ιατρικές του γνώσεις, οι οποίες θεωρούνται ακόμη και σήμερα αποδεκτές (Αρτέμη,2017). Κατά τον Βασίλειο ο άνθρωπος αποτελείται από θνητό σώμα και αθάνατη ψυχή, έχει λογική (Βασίλειος Καισαρείας, *Εις Εξαήμερον*, PG,29:89b-192a) και η γέννηση προέρχεται μετά από συνουσία, ενώ για το έμβρυο απαιτείται ορισμένο χρονικό διάστημα κυοφορίας μέχρι την ολοκλήρωση της ανάπτυξης και της γέννησής του (Βασίλειος Καισαρείας, *Ανατρεπτικός του απολογητικού του δυσεβούς Ευνομίου:Προς Ευνόμιον περί Υιού*, PG,29:577c-581a). Υπήρξε θερμός υποστηρικτής της ιατρικής και της εφαρμογής της ακόμη και από τους μοναχούς (Βασίλειος Καισαρείας, *Εις Εξαήμερον*, PG,29:101c) ενώ πεποίθησή του ήταν ότι η ιατρική αποτελεί θεϊκό δώρο στον άνθρωπο ...*ὥσπερ ἐκάστη τῶν τεχνῶν βοήθεια ἡμῖν πρὸς τὸ τῆς φύσεως ἀσθενὲς ὑπὸ τοῦ Θεοῦ κεχάρισται...οὕτω καὶ ἰατρικὴ...*(Βασίλειος Καισαρείας, *Κεφάλαια των κατά πλάτος ὁρων*, PG,31:1044bc). Αξιομνημόνευτη είναι η αναφορά που παραθέτει περι του μώλωπος και του τραύματος, οι ορισμοί των οποίων παραμένουν σχεδόν ίδιοι μέχρι σήμερα...*ἐπειδὴ τραῦμα λύσις ἐστὶ τῆς τοῦ σώματος συνεχείας, κατὰ μικρὸν τί μέρος συναφείας διακοπείσης, καὶ ὡς μώλωψ ἴχνος πληγῆς ἐστὶ ὕφαιμον, θλαθέντος τοῦ σώματος ἐκ τῆς ἀντιτυπίας τοῦ πλήξαντος...*(Βασίλειος Καισαρείας, *Ερμηνεία εις τον προφήτην Ησαΐαν*, PG,30:148a). Ο Γρηγόριος ο Ναζιανζηνός είχε επίσης σπουδάσει ιατρική η οποία μέσα στις γραφές του αποκαλείται *θαυμασία* (Γρηγόριος Θεολόγος, *Εις Καισάρειον τον εαυτού ἀδελφόν Επιτάφιος λόγος*. PG, 35:761d) και ο Γρηγόριος Νύσσης είχε μελετήσει ιδιαίτερα τη φυσιολογία του ανθρώπου (Γρηγορίου Νύσσης, *Περί της κατασκευής του ανθρώπου*, PG 44:240-244) ενώ είχε ασχοληθεί και με τους

λεπρούς επισημαίνοντας το μη μεταδοτικό της νόσου (Γρηγορίου Νύσσης, *Περί Φιλοπρωχείας*, PG, 46:476). Ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος πίστευε ότι η ιατρική επιστήμη δόθηκε από το Θεό στον άνθρωπο για την ίαση των νοσημάτων... *ὥσπερ γὰρ τὴν ἀσθένειαν τοῦ σώματός σου γινώσκων ὁ Κύριος, τὴν ἰατρικὴν ἐπιστήμην τοῖς ἀνθρώποις ἐπέστρεψε...* (Ιωάννου Χρυσοστόμου, *Περί μετανοίας*, PG, 60:705) και ο γιατρός πρέπει να προσφέρει την υπηρεσία του σε όλους όσους την χρειάζονται επειδή τους έχει δοθεί το χάρισμα αυτό από το Θεό που ήταν να θεραπεύουν τον πόνο και να σώζουν από το θάνατο (Ιωάννου Χρυσοστόμου, *Υπόμνημα εις τον Άγιο Ιωάννη*, PG, 56:279-280). Ο Ιατροσοφιστής Μελέτιος Μοναχός αναφέρεται στην ανατομική του ανθρώπου, στη σύλληψη, την ενδομήτριο ζωή και τον τοκετό (Μελέτιος Μοναχός, *Περί φύσεως ανθρώπου*, PG, 64:1076-1039).

Μέσα στα έργα πολλών εκκλησιαστικών συγγραφέων και Πατέρων της Εκκλησίας βρίσκονται διάσπαρτες ιατρικές γνώσεις, κάτι που αποδεικνύει ότι η εκκλησία ούτε υποτίμησε ούτε και παραγκώνισε την ιατρική. Η ιατρική εθεωρείτο ως δώρο του Θεού προς τον άνθρωπο και εκθειάζεται ιδιαίτερα από τους πρώτους εκκλησιαστικούς Πατέρες, χωρίς όμως ποτέ να υποβαθμίζεται η δια του θαύματος θεραπεία (Αρτέμη,2017).

2. Τα Ευαγή Ιδρύματα Του Βυζαντίου.

Η κοινωνική πρόνοια στο Βυζάντιο είχε ως κύριους φορείς την εκκλησία, το κράτος, τις μονές και τους ευσεβείς πολίτες, με στόχο την υποστήριξη των

αναξιοπαθούντων (Κωνσταντέλος, 1994). Τα ευαγή ιδρύματα κατατάσσονται σε δύο κατηγορίες οι οποίες προέρχονται από το φορέα συγκρότησης και από τις προσφερόμενες υπηρεσίες. Αναφορικά με το φορέα συγκρότησης υπάρχουν ιδρύματα τα οποία δημιουργούνται και λειτουργούν είτε με απόφαση του αυτοκράτορα, είτε με απόφαση της εκκλησίας, είτε από μονές είτε από ιδιώτες (Miller, 1998). Εξ άλλου σε κάθε μονή υπήρχε ένας χώρος που εύρισκαν καταφύγιο οι φτωχοί, οι ασθενείς και οι οδοιπόροι. Αναφορικά με τις προσφερόμενες υπηρεσίες, τα ιδρύματα παρουσίαζαν ένα λειτουργικό διαχωρισμό λαμβάνοντας υπ όψιν διάφορα κριτήρια όπως την ηλικία (γηροκομεία, βρεφοκομεία, ορφανοτροφεία, λοχοκομεία), τη φυσική κατάσταση (νοσοκομεία και καταγωγεία), την οικονομική κατάσταση (πτωχοκομεία) ή την εντοπιότητα (ξενώνες) (Αγγελίδη, 2007· Καραγιάννη, 2015). Τα ιδρύματα αυτά τα συντηρούσαν δημόσιες ή αυτοκρατορικές χορηγίες, εκκλησιαστικές επιχορηγήσεις και ιδιωτικές δωρεές. Βρίσκονταν σε όλα τα σημεία της αυτοκρατορίας, ιδιαίτερα σε κομβικά οδικά σημεία, λιμάνια ή μονές. Εκτός από την Κωνσταντινούπολη, οργανωμένα ευαγή ιδρύματα υπήρχαν σε όλες τις μεγάλες πόλεις της αυτοκρατορίας όπως στην Αντιόχεια, την Αλεξάνδρεια, την Ιερουσαλήμ, την Κόρινθο, την Κωνσταντία στην Κύπρο, την Οξύρυγχο, την Νικομήδεια, τη μονή της Μεγίστης Λαύρας στο Άγιον Όρος ή στη μονή της Αγίας Αικατερίνης στη χερσόνησο του Σινά (Μουτζάλη, 2001). Με την πάροδο του χρόνου, λόγω των επιχορηγήσεων, φοροαπαλλαγών και των δωρεών που ελάμβαναν σε γη ή σε χρήμα, απέκτησαν μια σημαντική περιουσία (Μουτζάλη, 2001).

Η ταφή των νεκρών τροφίμων τους γινόταν σε νεκροταφείο το οποίο διέθετε το ίδρυμα. Παράλληλα υπήρχε μέριμνα για τις αναγκαίες δαπάνες ταφής των ξένων ή των φτωχών από τους φιλόανθρωπους ιδιώτες, τον κλήρο, ακόμη και από τους βασιλείς, οι οποίοι και αναλάμβαναν τα έξοδα *...πρόνοιαν ποιούμενοι τῶν ἀπρονοήτων σκηνωμάτων, εἴτ' ὄν νενεκρωμένων, καὶ ἐκ πενίας ἢ ἐκ ξενιτείας μὴ ἐχόντων πὼς ἐκομίζεσθαι καὶ ἐνθάπτεσθαι ἐν ταύτῃ τῇ βασιλευούσῃ τῶν πόλεων...ὁ καθεὶς ὡς ἔχει δυνάμεως καταβολὴν ποιούμενοι πρὸς τὴ ἀγορασίαν ἐνταφίων καὶ τὰ τῶν εἰς ταφὴν ἄλλων συντελοῦντα...* (Θεόδωρος Στουδίτης, *Ἄπαντα*, PG,99:953). Επίσης υπήρχε εκκλησιαστικό ταμείο στο οποίο οι φιλόανθρωποι χριστιανοί έδιδαν χρήματα για την ταφή των απόρων. Για τους άπορους ξένους που πέθαιναν στην Κωνσταντινούπολη υπήρχαν τα *ξενοτάφια*, χώρος προορισμένος για την ταφή τους που αγοράζονταν από εισφορές ιδιωτών τα περισσότερα των οποίων βρίσκονταν κοντά στην Μωκισία δεξαμενή (Κουκουλές, 1940). Γνωστό ήταν και το *ξενοτάφιον*

του Αγίου Λουκά το οποίο έκτισε η Ειρήνη η Αθηναία (752-803 μ.Χ.) ... Τὸν Ἅγιον Λουκᾶν , ἐν ᾧ τεθνεότες θαπτονται, Εἰρήνη ἡ Ἀθηναία ἔκτισεν, ὅπως δωρεὰ ἐν αὐτῷ θάπτονται οἱ πένητες... τρία δὲ μάλιστα ταῦτα τὰ κυριότερα ἐποίησεν, θανάτου καὶ ζωῆς καὶ ὑγείας, θανάτου μὲν ξενοτάφιον τοῦ Ἁγίου Λουκᾶ... (Γεώργιος Κωδινός, Ἄπαντα, PG 157:581)

2.1 Ορφανοτροφείο. Ο αριθμός των ορφανών παιδιών στην βυζαντινή επικράτεια και ιδιαίτερα στις πόλεις ήταν μεγάλος και αυτό οφείλονταν όχι μόνο στο θάνατο των γονέων άλλα και σε διάφορα άλλα γεγονότα που ελάμβαναν χώρα όπως οι αιχμαλωσίες, οι αλώσεις των πόλεων και οι φυσικές καταστροφές. (Ρεμπελάκου, 1992). Στο ορφανοτροφείο παρείχτο φροντίδα στα ορφανά. Λίγα στοιχεία για τα ορφανοτροφεία της Κωνσταντινούπολης είναι γνωστά, και αυτό πιθανόν να οφείλεται ότι αυτά συνήθως αποτελούσαν προσαρτήματα άλλων ευαγών ιδρυμάτων και δεν ήταν καθαρά αυτοτελείς οργανισμοί (Κωνσταντέλος, 1983). Οι αυτοκρατορικές χορηγίες ήταν κάτι το σύνηθες σε αυτά τα ιδρύματα, αφού ο αυτοκράτωρ εθεωρείτο εκπρόσωπος του Θεού επί γῆς και ἐξ' ορισμού φιλόανθρωπος και ελεήμων, ενώ και η εκκλησία έδειξε ιδιαίτερη μέριμνα για τα ορφανά καθώς ένα από τα έργα του επισκόπου ήταν και η ... *τῆς τῶν ὀρφανῶν προνοίας*... (Χρυσόστομος, *Ομιλία πε'*, PG 58:762). Πολλοί εκκλησιαστικοί πατέρες έγιναν προστάτες ορφανών, ανάμεσά τους ο Κλήμης Αγκύρας και ο Γρηγόριος ο Θεολόγος... *ὀρφανῶν καὶ χηρῶν ἀμεινων ἐγένετο παραστάτις*... (Γρηγόριος Θεολόγος, Ἄπαντα, PG 35:996) καθώς και αυτοκράτειρες όπως η Σοφία, σύζυγος του Ιουστίνου Β' η οποία δημιούργησε το μεγαλύτερο ορφανοτροφείο της Κωνσταντινούπολης, αυτό του Αγίου Ζωτικού. Το ορφανοτροφείο αυτό μεταβλήθηκε με τα χρόνια λειτουργίας του σε ένα πολυμορφικό φορέα αρωγής, ο οποίος είχε και την μορφή εκπαίδευσης και κατάρτισης των τροφίμων του, το οποίο ήταν και υπό την προστασία του Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Σέργιου του Α' (610-638). (Δίκαιος, 2018). Εγκαταλελειμμένο και ημιερειπωμένο από σεισμό ανοικοδομήθηκε από τον Αλέξιο Α' τον Κομνηνό (Κομνηνή, 1945). Εκτός από τη φιλοξενία των ορφανών παρείχε και εκπαίδευση και επαγγελματική κατάρτιση, ενώ διάσημο ήταν και το ορφανοτροφείο χτισμένο γύρω από το ναό του Αποστόλου Παύλου (Κωνσταντέλος, 1983). Αν και η αρχική χρήση του ήταν η ανακούφιση των αναπήρων και των ορφανών από τον πόλεμο της Δάμαλης, πήρε τη μορφή του ορφανοτροφείου επί Αλέξιου Α' Κομνηνού. Είχε έκταση μεγέθους πολλών σταδίων , η διοίκησή του γίνονταν με αυτοκρατορικά χρυσόβουλα και όχι από την εκκλησία ενώ παρείχε και πρόγραμμα σπουδών για τους

ορφανούς τροφίμους (Δίκαιος, 2018). Ο όρος *ορφανοτρόφος* απαντάται στα μέσα του 5^{ου} αιώνα, από το 458, γεγονός που οδηγεί στο συμπέρασμα ότι τα ιδρύματα αυτά είχαν δραστηριότητα από τον 4^ο αιώνα (Miller, 1998). Ο *ορφανοτρόφος* ήταν ο επικεφαλής του ορφανοτροφείου, θέση η οποία ήταν υψηλή στα ανακτορικά αξιώματα (Λαμπρόπουλος, 1978). Συχνά ο ορφανοτρόφος καταλάμβανε επισκοπικό ή πατριαρχικό θρόνο αφού ήταν συνήθως ιερωμένος. Από τον 6^ο αιώνα ο *ορφανοτρόφος* ήταν ο νομικός σύμβουλος και ο επιβλέπων την περιουσία του ορφανοτροφείου (Κωνσταντέλλος, 1983· Καραγιάννη, 2015).

2.2 Πτωχοκομεία. Τα *πτωχεία* ή *πτωχοκομεία* είχαν σκοπό την ανακούφιση των φτωχών. Εστίαζαν περισσότερο στην παροχή σίτισης και όχι στέγασης και τα διασημότερα ήταν του Κώνστα και το Πτωχοκομείο της Ραιδεστού του Μιχαήλ Αταλλειάτη, από τον κανονισμό του οποίου μαθαίνουμε ότι κάθε Κυριακή χορηγούνταν ψωμί μεγέθους ενός μοδίου ενώ καθημερινά σίτιζε έξι πτωχούς παρέχοντας ψωμί, κρέας ή ψάρι ή όσπρια ή τυρί ή λαχανικά. Επίσης χορηγούσε ποσότητα σιταριού σε δεκαοκτώ χήρες, δυστυχημένους και ανήμπορους γέροντες (Τωμαδάκης, 1966). Επικεφαλής του ιδρύματος ήταν ο *Πτωχοτρόφος*, αξίωμα εκκλησιαστικό. Δεν έχει όμως πλήρως αποσαφηνιστεί η ύπαρξη της μακροχρόνιας διαβίωσης των ανιάτων ασθενών ή αυτών με διαμαρτίες διάπλασης σε πτωχοκομεία (Καραγιάννη, 2015).

2.3 Γηροκομεία. Τα *γηροκομεία* σκοπό είχαν την προστασία των γερόντων, οι οποίοι για να τύχουν των ευεργετικών διατάξεων έπρεπε συχνά να πληρούν ορισμένα κριτήρια, όπως η ολική ανικανότητα προς εργασία και η αδυναμία προς το ζην (Σταυρακάκης, 2017). Επικεφαλής του γηροκομείου ήταν ο *γηροκόμος*, θέση τιμητική στο διοικητικό σύστημα της αυτοκρατορίας (Καραγιάννη, 2015). Συνήθως τα γηροκομεία ήταν προσαρτημένα σε *πτωχοκομεία* ή *ξενώνες* και τα σπουδαιότερα ήταν του Ανθημίου, του Φλωρεντίνου, του Παντοκράτορος, του Δεξιοκράτου και του Ψωμαθέως (Καραγιάννη, 2015· Σταυρακάκης, 2017). Το πιο διάσημο όμως ήταν Λαϊκό Γηροκομείο του Αρματίου, κτήτορας του οποίου ήταν ο Στέφανος (586-602), παρακοιμώμενος του αυτοκράτορα Μαυρικίου (582-602). Το γηροκομείο του Αρματίου παρέμεινε στην ίδια θέση και συνέχισε την φροντίδα των γερόντων μέχρι την πτώση της Κωνσταντινούπολης στους Οθωμανούς (Μουτζάλη, 2001). Επίσης η αυτοκράτορα Ειρήνη η Αθηναία έδειξε ιδιαίτερη δραστηριότητα στην δημιουργία

γηροκομείων και πρωχοτροφείων... Πάνυ γὰρ εὐσεβεστάτη οὖσα, πολλὰ γηροκομεῖα καὶ ξενοδοχεῖα καὶ πρωχοτροφεαὶ ἐποίησεν εἰς ἀποτροφήν τῶν πενήτων...(Γεώργιος Κωδινός, *Ἄπαντα*, PG 157:581)

2.4 Βρεφοκομεία. Τα βρεφοκομεία προορίζονταν για την προστασία και την περίθαλψη κυρίως των νόθων βρεφών (Κουρκούτα, 1993). Τα στοιχεία που υπάρχουν είναι ελάχιστα και γιαυτό εικάζεται ότι ήταν προσαρτήματα άλλων ευαγών ιδρυμάτων όπως *ορφανοτροφείων* ή *πτωχείων* (Καραγιάννη, 2015).

2.5 Λοχοκομεία. Ιδρύματα περίπου σαν τα σημερινά μαιευτήρια. Δεν έχει διευκρινιστεί αν επρόκειτο για ιδρύματα τα οποία προορίζονταν για λεχώνες ή επίτοκες γυναίκες. Βρίσκονταν στα αστικά κέντρα της βυζαντινής επικράτειας. Στην Αλεξάνδρεια του 7^{ου} αιώνα μ.Χ. επί πατριαρχίας Ιωάννου του Ελεήμονος (610-619), λειτουργούσαν επτά λοχοκομεία με 40 κλίνες το κάθε ένα και η λεχώιδα μπορούσε να παραμείνει για μια εβδομάδα μέχρι να ανανήψει τελείως από τον τοκετό αυτή και το βρέφος. Κατά την έξοδό της από το λοχοκομείο της χορηγούνταν και χρηματικό βοήθημα ύψους ενός τρίτου του νομίσματος (Μουτζάλη, 2001). Μέχρι εκείνη την περίοδο καμία άλλη μαρτυρία για ύπαρξη παρόμοιου ιδρύματος δεν είναι καταγεγραμμένη. Από τον 12^ο αιώνα εμφανίζεται στο νοσοκομείο της μονής του Παντοκράτορα ειδικός χώρος περίθαλψης γυναικών με δώδεκα κλίνες... *ταῖς δὲ γυναιξὶ ταῖς νοσοῦσαις ἀφορισθήσονται κλῖναι δώδεκα...* (Gautier, 1974:910) Και πάλι όμως δεν διευκρινίζεται αν ο χώρος αυτός λειτουργούσε ως μαιευτήριο ή ήταν ένα χώρος νοσηλείας γυναικών που έπασχαν από γυναικολογικά νοσήματα (Νικολάου, 2005). Η έλλειψη πηγών και η απουσία αναφορών για τα συγκεκριμένα ιδρύματα οδηγεί στο συμπέρασμα ότι οι γυναίκες συνήθως γεννούσαν σπίτι τους, παρουσία συγγενών και υπό την επίβλεψη συνήθως μαίας όταν το επέτρεπε η οικονομική και κοινωνική τους κατάσταση (Μπουρδάρα, 1989·Νικολάου, 2005).

2.6 Πανδοχεία. Τα πανδοχεία ήταν καταλύματα, καταφύγια των προσκυνητών και των οδοιπόρων, τα οποία αρχικά παρείχαν υπηρεσίες με αμοιβή και ανήκαν σε ιδιώτες. Η καθιέρωση του Χριστιανισμού ως επίσημης θρησκείας του κράτους επέφερε μια μεταβολή καθώς η εκκλησία ίδρυσε αρκετά πανδοχεία που η φιλοξενία παρέχονταν δωρεάν (Κουρκούτα, 1993). Ο όρος *πανδοχείον* αναφέρονταν αρχικά σε φτηνό ξενοδοχείο, συχνά κακόφημο... *ὥσπερ ἐὰν ὧσι πανδοχεῖα, καὶ πορνεία καὶ*

τόποι ὅπου ἀταξίαι γίνονται καὶ ἀσωτίαι... (Μακάριος, *Ομιλία ιβ΄*, PG 34:557)...καὶ ἐλθόντες εἰς πανδοχεῖον κατ' οἰκονομίαν Θεοῦ, ἐφ' ᾧ ἀναπαῆναι αὐτοὺς ευρον ἐκεῖ τρεῖς νεώτερος ἀπερχομένους εἰς Αἴγας, ἔχοντες μεθ' αὐτῶν μίαν πόρνην... (Ιωάννης Μόσχος, *Βίβλος*, PG 87³:2880). Με την ἔλευση ὁμως του χριστιανισμοῦ και την εποπτεία της εκκλησίας, η κατάσταση στα πανδοχεῖα αρχίζει να αλλάζει και αὐτὰ μετατρέπονται σε οἴκους φιλανθρωπίας... Ἔστω τὸ τοῦ Χριστοῦ πανδοχεῖον ἡμῶν ἢ οἰκία... (Ιωάννου Χρυσοστόμου, *Υπόμνημα εἰς τις πράξεις των Αποστόλων*, PG 60:320).

2.7 Λεπροκομεία (λωβοκομεία). Η λέπρα εἶχε μια ευρύτατη διάδοση σε ὅλο τον ανατολικό κόσμο και ἦταν νόσημα γνωστό ἀπὸ τις Βιβλικές πηγές (Λευιτικόν, κγ΄3:10). Θεωροῦνταν νόσημα κληρονομικό και ανίατο (Β΄ Σαμουήλ, γ΄39· Βασιλέων Β΄, ε΄27). Για την προστασία της δημόσιας υγείας, η βυζαντινή νομοθεσία ἐπέβαλλε τον περιορισμό και την απομόνωση των *λωβῶν*, ὅπως αποκαλοῦνταν οἱ λεπροί, ὄχι μόνο για το μεταδοτικό της νόσου ἀλλὰ και για την αποτρόπαια ὄψη τους (Κουκουλές, 1946· Καλογερόπουλος, 1963). Θεωροῦνταν νεκροί ἐν ζωῇ, ἔχαναν το δικαίωμα της δικαιοπραξίας και απομονώνονταν με τελετουργικό τρόπο στα λωβοκομεία (Risse, 2009). Ο Χριστιανισμός, διαποτισμένος ἀπὸ το πνεῦμα της φιλανθρωπίας υποστήριξε την ἴδρυση ειδικῶν ξενῶνων φροντίδας ἀλλὰ και ταυτόχρονης απομόνωσης για τους λεπρούς, με σκοπό ὄχι μόνο την υποτυπώδη περίθαλψή τους, ἀλλὰ και τη σωτηρία της ψυχῆς τους ἀφοῦ η λέπρα εθεωρεῖτο θεϊκή τιμωρία για τα αμαρτήματα (Γρηγορίου, *λόγος μγ΄*, 36: 493-605). Χαρακτηριστικός ξενώνας λεπρῶν στην Κωνσταντινούπολη ἦταν το λεπροκομείο του Ζωτικῶ στην περιοχή του Ηρίου στην Κωνσταντινούπολη, στο Βόσπορο, στην ἀπέναντι πλευρά της πόλης (Σταυρακάκης, 2017). Την περίοδο αὐτή η θεραπευτική ὀριζε τη λουτροθεραπεία ως μια μέθοδο για την ανακούφιση της λεπρωματώδους συμπτωματολογίας (Σταυρακάκης, 2012). Γιαυτό το λόγο ἐκτός ἀπὸ το λωβοκομεία, ἰδρύθηκαν παράλληλα και λουτρικές εγκαταστάσεις για την ανακούφιση των πασχόντων. Αναφέρονται τα λουτρά του Ηλίου, στην περιοχή της Παλαιστίνης κοντὰ στην πόλη Γάδαρα της Τιβεριάδος ὅπως ἐπίσης και στη Σκυθόπολη που ανακαινίστηκαν το 558 μ.Χ. ἀπὸ τον ἐπίσκοπο Θεόδωρο (Μουτζάλη, 2001).

2.8 Καταγώγειον. Ἐνας ἀκόμα ὀρος ο οποίος σχετίζεται με ευαγές ἴδρυμα και ἀπαντάται στις πηγές εἶναι το *καταγώγειον*. Η λέξη παραπέμπει ευθέως σε ταβέρνα ἢ

καπηλειό με κανόνες χαλαρής ηθικής (Κουκουλές, 1955)...*ἄνθρωπον τινὰ ὡσπερ εὐνοῦχον, ἔξωθέν του καταγωγείου τοῦ πορνικοῦ ἔρωτα...ὄτι πορνῶν καὶ ἀσελγῶν καταγώγειον γυναικῶν ὑπάρχει...ταῖς ἀνομίαις καὶ ἀσωτείαις, ὡς καὶ νῦν ἐν τῷ καταγωγείῳ τοῦτο κείμενον εἰς ἀνομίαν...* (Μακάριος, *Τα ευρισκόμενα Ἄπαντα*, PG 34:221). Παρά την υποβαθμισμένη χρήση, ο όρος απαντάται από το Μέγα Βασίλειο με αναφορά στο φιλανθρωπικό ίδρυμα που είχε ιδρύσει ως... *ἐπισημότατον καταγώγειον...* ενώ σε επιστολή του αναφέρει...*Τινὰ δὲ ἀδικοῦμεν καταγώγεια τοῖς ξενοῖς οἰκοδομοῦντες...* (Μ. Βασιλείου, *Τα ευρισκόμενα ἄπαντα*, PG 32:488). Η επιστολή αυτή του 370 μ Χ αποτελεί και την αρχαιότερη μαρτυρία περί του καταγωγίου ενώ από την ανάγνωσή της συνάγεται ότι στα καταγώγεια που είχε δημιουργήσει, εκτός της χρηματοδότησής τους από μέρος των αρχιεπισκοπικών εσόδων, παρείχαν κατάλυμα και ζῶα για το ταξίδι των οδοιπόρων, θεραπεία για τους ταξιδιώτες που είχαν ασθενήσει και ήταν στελεχωμένα με υγειονομικό προσωπικό. Αν και στις πηγές ο όρος *καταγώγειον* εμφανίζεται συχνά, δεν συνδέεται άμεσα με κάποια καθαρά νοσηλευτική δραστηριότητα παρά μόνο για μια και μοναδική φορά ως *καταγώγειον της Αγίας Αναστασίας*, το οποίο ήταν ένα ίδρυμα φρενοβλαβών στην Κωνσταντινούπολη (Αγγελίδη, 2007).

2.9 Ξενοδοχείον. Ο όρος *ξενοδοχείον* που απαντάται επίσης στις πηγές παρουσιάζει μια ασάφεια ως προς την ακρίβεια της χρήσης, η οποία όμως έχει μια μετατροπή στο πέρασμα του χρόνου. *Ξενοδοχεῖα* ονομάζονταν διάφοροι οίκοι ευσπλαχνίας οι οποίοι αρχικά αφορούσαν ένα κατάλυμα για εμπόρους, προσκυνητές, περιηγητές και ταξιδιώτες και εμφανίστηκαν στην περιοχή της Συρίας και στα περίξ της εκκλησίας της Αντιόχειας, περίπου το 300 μ.Χ. ενώ την περίοδο της βασιλείας του Θεοδοσίου, το 379 μ.Χ. πλήθος *ξενοδοχείων* υπάρχει στην Κωνσταντινούπολη (Miller,1998). Μετά τον 4^ο αιώνα οι χώροι αυτοί παρείχαν και περίθαλψη στους έχοντες ανάγκη. Τα *ξενοδοχεῖα* αποτελούσαν χώρους παροχής φιλανθρωπίας και ελέους ...*ξενοδοχεῖα καθ' ἐκάστην πόλιν κατάστησον πυκνά, ἵν' ἀπολαύσωσιν οἱ ξένοι της παρ' ἡμῶν φιλανθρωπίας, οὗ τῶν ὑμετέρων μόνον ἄλλα καὶ τῶν ἄλλων, ὅστις ἂν ενδεηθεῖ χρημάτων...* (Ιουλιανός, *Επιστολαί*, V:15,14-16,7 σελ 368). Η αστυφιλία και η έλλειψη γόνιμης γῆς δημιούργησαν το φαινόμενο της αύξησης των φτωχών και ενδεών οι οποίοι εξαρτούντο από τη φιλανθρωπία των άλλων. Την προστασία αυτής της μερίδας του πληθυσμού ανέλαβε η εκκλησία δείχνοντας τον αλτρουισμό που επέβαλλε η ορθοδοξία. Έτσι άρχισε με αργούς ρυθμούς η μετάλλαξη του ξενοδοχείου

από τόπος υποδοχής σε τόπο περίθαλψης (Κουρκούτα, 1993). Αυτό οφείλονταν στο γεγονός ότι η έννοια της φιλανθρωπίας εξελίχθηκε μέσα από το πρίσμα του χριστιανισμού, μιας και η επίσημη θρησκεία του κράτους υιοθετεί την αγάπη προς τον πλησίον ως κυρίαρχη αξία, και δεν αποτελεί μια αφηρημένη έννοια του Θεού προς τον άνθρωπο ή την ευμενή προδιάθεση προς τον συνάνθρωπο. Στο Βυζαντινό κόσμο η φιλανθρωπία αποτελούσε μια φιλοσοφική και θεολογική έννοια που απευθυνόταν προς τις ανάγκες των ενδεών και είχε άμεση έκφραση από αυτού του είδους τα ιδρύματα (Horden, 2005). Διάσημα *ξενοδοχεῖα* της εποχής ήταν του Επισκόπου Λεοντίου στην Αντιόχεια, του επισκόπου Σεβαστής Ευστάθιου και το *ξενοδοχεῖο* του Εφραίμ στην Έδεσσα (Telea, 2012· Καραγιάννη, 2015). Το *ξενοδοχεῖο* αποτελεί και την πρώιμη εμφάνιση του νοσοκομείου αφού η δράση του εξελίσσεται και στις πηγές μεταγενέστερα απαντάται με τους όρους *ξενών* και *νοσοκομείον* (Καραγιάννη, 2015).

2.10 Ξενών. Η εξέλιξη της σημασίας της λέξης υπέστη αρκετές μεταβολές στη διάρκεια του χρόνου ενώ προέρχεται από από το ουσιαστικό -*ξένος*. Αν και η λέξη στο *Τυπικόν* του Παντοκράτορα σημαίνει νοσοκομείο η αρχική της έννοια ουδεμία σχέση έχει με αυτήν την έννοια του 12^{ου} αιώνα αφού δέν ταυτίζεται με την περίθαλψη παρά μόνο με τη φιλοξενία, και ο όρος έχει αυτή τη χρήση μέχρι τον 3^ο μ.Χ. αιώνα (Φλάβιος Ιώσηπος, *Ιουδαικός πόλεμος*, V,4:177). Ο όρος *ξενών* έχει στις πηγές μια διττή σημασία. Η βασική λειτουργία του ήταν ένα προσωρινό κατάλυμα που παρείχε σε προσκυνητές και ταξιδιώτες τροφή, στέγη και περίθαλψη στους έχοντες ανάγκη. Τέτοια καταλύματα υπήρχαν στα μεγάλα αστικά κέντρα, σε μονές, εκκλησίες και σε προσκυνηματικούς τόπους (Καραγιάννη, 2015). Μέχρι τον 5^ο αιώνα ο *ξενών* ήταν ταυτόσημος του χώρου υποδοχής και φιλοξενίας ενώ από τον 6^ο και μετά έχει έννοια ταυτόσημη του νοσοκομείου (ΗΣύχιος Αλεξανδρείας, 1863). Αυτό συνέβη επειδή οι χρονικογράφοι της περιόδου περιέγραφαν το ίδρυμα του Σαμψών στην Κωνσταντινούπολη με τη λέξη *ξενών* (Συμεών Μεταφράστης, *Τα Ευρισκόμενα Άπαντα*, PG 115:289). Η αλλαγή αυτή οφείλεται διότι στην πόλη Σηλώ της Παλαιστίνης λειτουργούσε ένας χώρος φιλοξενίας ταξιδιωτών και πενήτων ο οποίος περιελάμβανε και χώρο νοσηλείας που αποκαλούνταν νοσοκομείο. Αρχαιολογική επιγραφή του χώρου αναφέρει: *...εἰς μνήμην Φιλῆτου, διακόνου τοῦ νέου ξενώνος καὶ τοῦ ἐν αὐτῷ νοσοκομείου...* (Milik, 1961, pp. 103). Επί αυτοκρατορίας Ιουστινιανού τα νοσοκομεία, εξ αιτίας των προαναφερθέντων ονομάζονταν *ξενώνες* και οι

επικεφαλείς τους *ξενόδοχοι* (Σταυρακάκης, 2015). Η εσφαλμένη χρήση της λέξης οδήγησε στην ταύτιση των εννοιών ξενώνας και νοσοκομείο (Papadopoulos-Kerameus, 1975). Ο *ξενών* έχει τη χρήση νοσοκομείου όταν λειτουργεί ως χώρος περίθαλψης και παροχής υπηρεσιών υγείας στους ασθενείς...*Ἐπεὶ δὲ καὶ ξενῶν ἀφωρίσθι παρὰ τῆς βασιλείας μου , ἔχειν ὀφείλει ἀνακεκλιμένους ἀρρώστους πενήκοντα...* (Gautier, 1974, σελ. 83). Μετά τον ΣΤ΄ αιώνα ο όρος είναι ταυτόσημος του νοσοκομείου (Καραγιάννη, 2015).

Στους *ξενώνες* της Κωνσταντινούπολης το πατριαρχείο είχε την πλήρη εποπτεία και οι επικεφαλής *ξενόδοχοι* είχαν τον τιμητικό τίτλο του «*χαρτουλάριου του σακελλίου*» ο οποίος αντιστοιχούσε σε υψηλόβαθμο οικονομικό αξιωματούχο με συμβολική ετήσια αμοιβή. Ήταν ο διευθυντής του ξενώνα ο οποίος αρχικά διορίζονταν από τον ιδρυτή του ιδρύματος, ή διορίζονταν βάσει του *Τυπικού* ή και από τον ίδιο τον αυτοκράτορα, αλλά συνηθέστερα διορίζονταν από τον επίσκοπο (Κωνσταντέλλος, 1983·Καραγιάννη, 2015).

Σύμφωνα με τις παραπάνω διευκρινήσεις οι όροι *ξενών* και *νοσοκομείο* είχαν ταυτόσημη χρήση όταν οι χρονικογράφοι αναφέρονταν σε νοσηλευτικά ιδρύματα. Μέχρι το 400 μ.Χ. ο όρος *ξενών* υποδηλούσε ξενοδοχείο και ταξιδιωτικό καταφύγιο, ενώ μετά από τον 6^ο αιώνα ο όρος υποδηλοί καθαρά νοσοκομειακή μονάδα.

2.11 Τα κυριότερα ιδρύματα τα οποία παρείχαν περίθαλψη στους Βυζαντινούς

Τα κυριότερα ιδρύματα τα οποία παρείχαν περίθαλψη στους Βυζαντινούς ήταν:

- *Η Βασιλειάδα στην Καισάρεια της Καππαδοκίας από τον Μέγα Βασίλειο.* Ιδρύθηκε το 374 από τον επίσκοπο Καππαδοκίας Βασίλειο και δεν ήταν ένα απλό θεραπευτήριο, ούτε ένα ίδρυμα το οποίο απλά παρείχε φιλανθρωπία σε αδύνατους, ενδεείς και ασθενείς. Η *Βασιλειάδα* ήταν ένα μεγάλο οικοδομικό συγκρότημα στο οποίο υπήρχε ένας μεγάλος καθεδρικός ναός, οικήματα γύρω από το ναό που χρησίμευαν ως κατοικίες του επισκόπου και των κληρικών, οικήματα για φιλοξενία, ξενώνας για την παραμονή και ανάπαυση των οδοιπόρων, νοσοκομείο επανδρωμένο από ιατρικό και νοσηλευτικό προσωπικό και οικήματα προς στέγαση των εργαζομένων (Κουρκούτα, 1993).

- Κατά το πρότυπο αυτό ίδρυμα ιδρύθηκε και ένα δεύτερο από τον εύπορο κληρικό της Εφέσου Βασσιανό, το οποίο περιελάμβανε ένα πτωχοκομείο 70 κλινών

και πιθανότατα ένα νοσοκομείο (Miller,1998). Επίσης, ο επίσκοπος της Συρίας Ραββουλά (411-435) το 423 δημιούργησε μια σειρά *ξενοδοχείων* που σκοπό είχαν την περίθαλψη, ξεχωριστά για άνδρες και γυναίκες τα οποία και κληροδοτήθηκαν με ένα ετήσιο ποσό της τάξεως των 1000 δηναρίων. Αυτοί οι οίκοι είχαν μια καλή οργάνωση, τις υπηρεσίες τους τις προσέφεραν μοναχοί και των δύο φύλων ενώ η σίτιση των τροφίμων ήταν ικανοποιητική (Κουρκούτα,1993). Επίσης αναφέρεται ότι η μονή των Ακοιμήτων, κοντά στα Μάγγανα, περιέθαλπτε ασθενείς... *λέγω δὴ τὰς τῶν ἀδελφῶν οἰκῆσεις, τοὺς ἀνδρώνας ὅσοι τοὺς ξένους ὑποδέχονται, τοὺς οἴκους ἐν οἷς θεραπεύονται οἱ νοσοῦντες...* (Νικηφόρος Κάλλιστος Ξανθόπουλος, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, P.G. 146:717)

- Στην Κωνσταντινούπολη, ο αυλικός και φίλος του αυτοκράτορα Θεοδοσίου του Β΄ Παυλίνος έφτιαξε το Κοσμίδειο συγκρότημα. Ήταν ένα ευαγές ίδρυμα το οποίο αποτελούνταν από μια μονή, με την εκκλησία να είναι αφιερωμένη στους Ανάργυρους αγίους Κοσμά και Δαμιανό, συντηρούσε ένα ξενώνα έξω από τα τείχη της πόλης και ένα λουτρό (Γρηγορίου Θεολόγου, *Τα ευρισκόμενα άπαντα*, PG, 45:261). Επίσης στις εγκαταστάσεις του υπήρχε ένας ιδιαίτερος χώρος για τη διενέργεια χειρουργικών επεμβάσεων (Miller,1998).

- Ο ξενώνας του Εύβουλου, χτίστηκε το πρώτο μισό του 6^{ου} αιώνα από τον Εύβουλο, κατά τη διάρκεια της αυτοκρατορίας του Ιουστίνου Α΄(518-527) (Ιωάννης Χρυσόστομος,PG, 47:490). Η λειτουργία του μαρτυρείται μέχρι τον 10^ο αιώνα. Προστάτης του ξενώνα ήταν ο άγιος Τρύφωνας. Την περίοδο της στάσης του Νίκα, ο ξενώνας φιλοξενούσε ασθενείς ενώ καταγράφεται και προσωπικό, όχι όμως ιατρικό, το οποίο βοηθούσε τους φιλοξενούμενους ασθενείς. Οι εργαζόμενοι ήταν άτομα και των δύο φύλων και δεν ανήκαν στο μοναστικό σχήμα (Miller,1998)

- Κατά την περίοδο της αυτοκρατορίας του Ιουστινιανού χτίστηκε ο περίφημος ξενώνας του Σαμψών του οποίου την ανέγερση και την χρηματοδότηση επιμελήθηκε ο ίδιος ο αυτοκράτορας λόγω της ίασης του από ένα έντονο ουρολογικό πρόβλημα από τον ίδιο τον Σαμψών (Σταυρακάκης,2015). Ο ξενώνας του Σαμψών υπέστη καταστροφές κατά τη στάση του Νίκα και ανοικοδομήθηκε εκ νέου ενώ το 1204 κατά την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Λατίνους υπέστη μεγάλες καταστροφές (Κουρκούτα,1993).

- Ο ξενώνας του Γλαβά οικοδομήθηκε επί βασιλείας του Ανδρόνικου του Β΄ (1281-1327) από το στρατηγό Μιχαήλ Γλαβά, κοντά στην εκκλησία της

Παμμακαρίστου. Οι εργαζόμενοι στους ξενώνες εκείνη την περίοδο πρέπει να ήταν ανέντιμα και οκνηρά άτομα γι' αυτό και υπάρχει η προτροπή τέτοια άτομα να μην αμαυρώσουν τη λειτουργία του ξενώνα του Γλαβά γιατί θα σταματούσε να προσφέρει τη δωρεάν περίθαλψη και θα διέκοπτε τη λειτουργία του (Miller,1998).

- Ο ξενώνας του αγίου Παντελεήμονα χτίστηκε στα τέλη του 6^{ου} αιώνα επί βασιλείας Μαυρικίου, από το στρατηγό Ναρσή. Καμιά μαρτυρία για ύπαρξη γιατρών δεν έχει διασωθεί, αν και ήταν ένας διάσημος ιατρικός ξενώνας. Το ίδρυμα αυτό συνέχισε τη δράση του μέχρι την άλωση του 1204. Διευθυντής του ήταν ο ξενοδόχος ο οποίος κατείχε υψηλή θέση στις αυτοκρατορικές τελετές. Από έμμεσες πηγές συνάγεται ότι η επιβίωσή του οφείλονταν όχι μόνο στις αυτοκρατορικές εισφορές αλλά και στις φοροαπαλλαγές που είχε καθώς και στις πολλές δωρεές γης. Την περίοδο της κατοχής από τους Φράγκους, ο ξενώνας αυτός, όπως και όλοι οι υπόλοιποι, είτε σταμάτησαν να λειτουργούν είτε ετέθησαν υπό την αιγίδα θρησκευτικών ταγμάτων ή τροποποιήθηκαν σε νοσοκομεία Δυτικού τύπου, ήταν ο μόνος που επέζησε λόγω του ότι επισκευάστηκε το 1340 από τον πλούσιο μοναχό Νήφωνα. Ο Νήφων διέθεσε ένα μεγάλο μέρος της περιουσίας του για την επισκευή των οικοδομημάτων παραχωρώντας του ακόμα και οικονομική αυτάρκεια. Η ανοικοδόμηση αυτή τον έφερε σε πολύ καλύτερη θέση από πριν όχι μόνο λειτουργικά αλλά και δομικά, καθιστώντας τον το πιο μεγάλο ξενώνα της Κωνσταντινούπολης κατά την Παλαιολόγια περίοδο (Miller,1998).

- Ο ξενώνας του Κράλη οφείλει την ίδρυσή του στον πλούσιο Σέρβο βασιλιά Ούρεσι Β' Μιλιούτιν (1281-1321). Μετά το 1308 ο Μιλιούτιν αγόρασε εκτάσεις εντός της βυζαντινής επικράτειας επί βασιλείας Ανδρόνικου του Β', τις οποίες και εκχώρησε για την αποκατάσταση της μονής του αγίου Ιωάννου του Προδρόμου στην Πέτρα της Κωνσταντινούπολης και της ανέγερσης ξενώνα (Miller,1998). Ο ξενώνας αυτός στελεχώθηκε από έμπειρο ιατρικό προσωπικό και ήταν ένας από τους επιφανέστερους ξενώνες της εποχής των Παλαιολόγων, ο οποίος διέθετε πλουσιότατη βιβλιοθήκη. Ο Μανουήλ Β Παλαιολόγος ίδρυσε στο χώρο του ξενώνα μορφωτικό ίδρυμα το *Καθολικόν Μουσείον* .(Miller,1998-Κουρκούτα,1993). Επρόκειτο περί ιατρικής σχολής στην οποίαν δίδασκαν εκπαιδευμένοι γιατροί την ιατρική και την Αριστοτελική φιλοσοφία. Σε αυτή τη σχολή δίδαξε ο ονομαστός για την εποχή ιατρός Ιωάννης Αργυρόπουλος. Ο ξενώνας αποτελούσε ένα σημαντικό ευαγές ίδρυμα για

την Κων/λη και παρέμεινε σε λειτουργία μέχρι την άλωση από τους Οθωμανούς (Miller,1998).

- Ο ξενώνας του Λιβός, υπολείμματα του οποίου σώζονται ακόμη στην περιοχή Φατίχ, ονομάζεται σήμερα Μουλά Φεναρί Ίσα και είναι μουσουλμανικό τέμενος. Το μόνο που σώζεται είναι οι δύο εκκλησίες του ξενώνα, και ιδρύθηκε το 908 από τον Βυζαντινό πατρίκιο Κωνσταντίνο τον Λίβα ως μονή της Παναγίας της Παναχράντου, ονομασία που δεν επικράτησε και παρέμεινε το όνομα του ιδρυτή της, ως μονή του Λιβός (Πασπάτης,1877). Μεταξύ του 1286 και 1304 ο ξενώνας ανακαινίστηκε από την Θεοδώρα Δούκαινα Βατάτζαινα, τη χήρα του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου (Talbot,2001). Ο ξενώνας ήταν μέσα σε γυναικεία μονή που οι μοναχές δεν έπρεπε να έρχονται σε επαφή με τον κόσμο. Στον ξενώνα της μονής, σύμφωνα με το *Τυπικόν*, μπορούσαν να φιλοξενηθούν 12 ή 15 γυναίκες (Krautheimer,1984· Miller,1998) Η μονή μετά την άλωση μετατράπηκε σε Τέμενος. Το ιατρικό προσωπικό του ξενώνα αμοιβόταν με ετήσιο μισθό 16 νομισμάτων όταν το ετήσιο εισόδημα ήταν περίπου 12 νομίσματα. Το ίδρυμα επιχορηγείτο με αυτοκρατορική χορηγία ενώ ο μικρός αριθμός των κλινών φανερώνει ότι κατά την Παλαιολόγεια περίοδο ή άσκηση της ιατρικής στα δημόσια θεραπευτήρια είχε περιοριστεί και οι κάτοικοι προσέφευγαν στους ιδιώτες γιατρούς (Miller,1998).

- Μεταξύ των ετών 1042-1055 ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος Θ ο Μονομάχος δημιούργησε ένα ξενώνα στο παλάτι των Μαγγάνων το οποίο περιελάμβανε και ένα γηροκομείο καθώς και φιλανθρωπικούς οίκους (Σκυλίτζης, 1973· Ζωναράς,1897). Ο ίδιος ο αυτοκράτορας, όταν ασθένησε από πλευρίτιδα ως επιπλοκή της βαριάς αρθρίτιδας που του εμπόδιζε την κίνηση, νοσηλεύτηκε στον ξενώνα των Μαγγάνων όπου και ετάφη (Λασκαράτος,1995)... *Ὁ δὲ βασιλεὺς κατεχόμενος ὑπὸ τῆς συνήθους νόσου...ἔκειτο ἐν τῇ παρ' αὐτοῦ νεοϋργηθείσῃ μονῇ τῶν Μαγγάνων... καὶ ὁ μὲν βασιλεὺς ἀποθανῶν, ἐν τοῖς Μαγγάνοις ταφῆς ἔτυχε...* (Σκυλίτζης, 1973,στ.477-478). Αν και πουθενά στις πηγές δεν αναφέρεται η παροχή ιατρικής βοήθειας στον αυτοκράτορα από το προσωπικό του ξενώνα, μεταγενέστεροι αυτοκράτορες έτυχαν της ιατρικής βοήθειας του ιδρύματος αυτού, όπως ο Αλέξιος Α΄ ο Κομνηνός, ενώ ο αρχίατρος του ξενώνα είχε τον τίτλο του *Ακτουάριου*, τίτλο του έφερε ο προσωπικός ιατρός του αυτοκράτορα (Κομνηνή,1945). Το *Τυπικόν* της μονής και του ξενώνα δεν έχει διασωθεί και έτσι δεν μπορεί να γίνει καμιάς μορφής αναψηλάφηση όχι μόνο των χώρων αλλά και της παρεχόμενης φροντίδας. Το μόνο που μπορεί να υποθέσει κανείς

είναι ότι ο χώρος θα είχε πολλές ανέσεις αφού παρείχε φροντίδα σε αυτοκράτορες (Κουρκούτα,1993). Είναι γνωστό ότι στα Μάγγανα παρείχετο ιατρική εκπαίδευση όπου επικεφαλής της ήταν ο *ακτουάριος*. Κατά την περίοδο της κατοχής από τους Φράγκους, το συγκρότημα παραχωρήθηκε στους ιππότες του Αγίου Ιωάννου (Miller,1998).

- Στα μέσα του 5^{ου} αιώνα ο ιερέας Μαρκιανός οικοδόμησε ένα ξενώνα στο όνομα της Αγίας Ειρήνης, και είναι γνωστός ως ο ξενών της αγίας Ειρήνης στο Πέραμα (Κων/νος Πορφυρογέννητος, *Εκθεσις περι Βασιλείου τάξεως*, PG 112:73-1445) . Ο ξενώνας αυτός παρείχε εξ' αρχής νοσοκομειακή περίθαλψη και χτίστηκε στα πλαίσια της αποκατάστασης του ναού της αγίας Ειρήνης. Η διοίκηση του είχε στενή σχέση με τα εκκλησιαστικά αξιώματα. Δεν απαντάται την Παλαιολόγεια περίοδο (Miller,1998)

- Ο αυτοκράτορας Ρωμανός ο Λεκαπηνός (870-948) ίδρυσε στις αρχές του Ι αιώνα ξενώνα στη γυναικεία μονή του Μυρελαίου που σήμερα ονομάζεται Βουδρούμ Τζαμί. Από την οικοδομία του ξενώνα δεν σώζεται τίποτα (Πασπάτης,1877). Ο ξενώνας προέκυψε από μια ειδική διαμόρφωση ενός οικοδομήματος και δεν ήταν ένα νομικώς ανεξάρτητο ίδρυμα, αλλά αποτελούσε μέρος της προσωπικής περιουσίας του αυτοκράτορα, όπως και η μονή, και τα οικονομικά της εποπτευόταν από τον *μέγα κουράτορα*, διαχειριστή της αυτοκρατορικής περιουσίας. Ήταν ιδιωτικό αυτοκρατορικό ίδρυμα και όχι δημόσιο, του οποίου προϊστάτο ο πρωτομηνίτης (Miller,1998).

- Στη μονή του Ιωάννη του Προδρόμου, του επονομαζόμενου Φοβερού, κοντά στη Μαύρη θάλασσα, υπήρχε ξενώνας και οι ασθενείς φιλοξενούνταν σε κελιά ενώ ο ηγούμενος τους επισκεπτόταν καθημερινά για να τους παρηγορεί και να τους εμψυχώνει (Κουρκούτα,1993). Ξενώνας υπήρχε και στη μονή του Αγίου Μάμαντα όπου σύμφωνα με το *Τυπικόν* του νοσήλευε κυρίως μοναχούς (Κηπουρός,2011). Ο ηγούμενος και το ιατρικό προσωπικό του ξενώνα επισκέπτονταν καθημερινά τους ασθενείς στους οποίους έπρεπε να προσφέρουν με όλη τους την επιμέλεια την αρμόζουσα περίθαλψη (Ευστρατιάδης,1928). Επίσης ξενώνας-νοσοκομείο για εβδομήντα μοναχούς υπήρχε στη μονή της Μεγίστης Λαύρας στο Άγιον Όρος, το οποίο ίδρυσε ο Άγιος Αθανάσιος ο Αθωνίτης κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Νικηφόρου του Β'(963-969) (Παπαβασιλείου,2011). Ξενώνες επίσης υπήρχαν και στη μονή της Θεοτόκου της Κεχαριτωμένης, του Στουδίου, του Σωτήρος στη

Μεσσήνα, του Ηλίου Βωμών, της Αγίας Μαρίας της Ναυπάκτου, της Θεοτόκου
Ελεούσας κ.λπ. (Κουρκούτα, 1993)

3. Η Αποκατάσταση Της Νόσου Στους Βυζαντινούς Χρόνους.

3.1. Το ιατρικό πλαίσιο της εποχής. Οι βυζαντινοί χρόνοι (330-1453 μ.Χ.) αποτελούν τη συνέχεια της κλασσικής και της αλεξανδρινής περιόδου

(Laskaratos,Lazaris&Creatsas,2002). Μετά το χωρισμό του ρωμαϊκού κράτους (τον 4^ο μ.Χ. αι.) σε ανατολικό και δυτικό, οι ανατολικές επαρχίες (που θα αποτελέσουν την βυζαντινή επικράτεια με ελληνικό πληθυσμό, ελληνική παιδεία και γλώσσα,) κληρονομούν όλη την δομή της αρχαιοελληνικής φιλοσοφίας, της γραμματείας και του επαγγέλματος (Giatsis,1989). Έτσι συνεχίζεται η μελέτη των αρχαιοελληνικών επιστημονικών κειμένων και των θετικών επιστημών, με αποτέλεσμα την ένωση του αρχαίου και χριστιανικού κόσμου που οδήγησε στη δημιουργία του βυζαντινού πολιτισμού. Οι βυζαντινοί ιατροί συνέχισαν τη θεραπευτική της αρχαιότητας και οι κλαστικοί ιατροί αποτελούν τις πηγές της ιατρικής γνώσης και πρακτικής (Μιχαλούδης & Μιχαλούδη, 2006). Η ιατρική την βυζαντινή περίοδο χαρακτηρίζεται αφενός από αυτή τη συνέχεια, και αφ' ετέρου από τη συστηματική οργάνωση της κοινωνικής πρόνοιας, η οποία καλύπτει όλο το ηλικιακό φάσμα, από τη σύλληψη μέχρι το γήρας. Κύρια βιβλιογραφική πηγή της βυζαντινής ιατρικής είναι η ιπποκρατική, η αλεξανδρινή και η ιατρική του Γαληνού. Πρώτος ο Ορειβάσιος διαμόρφωσε την ιατρική του Γαληνού σε ένα πιο συνοπτικό κατανοητό σύστημα έτσι ώστε η γαληνική ιατρική να αποτελέσει τη βάση της βυζαντινής (Καραβίτη-Φερεκίδου, 2001). Η μεταφορά του δυτικού ρωμαϊκού κόσμου προς την ανατολή είχε σαν αποτέλεσμα την ανάπτυξη της Βυζαντινής αυτοκρατορίας και η Κωνσταντινούπολη, ως πρωτεύουσα, έγινε η έδρα του ευρωπαϊκού ιατρικού πολιτισμού. Η υιοθέτηση του χριστιανικού δόγματος επηρέασε κατά πολύ την διάδοση και την εφαρμογή της ιατρικής επιστήμης, (η οποία είχε στηριχθεί στην αρχαία ελληνική και ελληνορωμαϊκή παράδοση) και τέθηκε υπό την εξουσία της εκκλησίας (Μουτζάλη,2007). Όμως, παρά την αποδοχή του χριστιανισμού, οι μαγγανείες, οι δεισιδαιμονίες και ο παγανισμός ποτέ δεν έλειψαν από τη βυζαντινή κοινωνία, με αποτέλεσμα η θεραπευτική των νοσημάτων να έχει δύο μορφές αποκατάστασης. Τη θαυματουργική και την ιατρική. Η θαυματουργική είναι έργο του Θεού, του Χριστού, της Παναγίας, των Πατέρων και των Αγίων της Ορθόδοξης χριστιανικής εκκλησίας με δυνάμεις υπερφυσικές η οποία λαμβάνει χώρα μέσω της επίκλησης της Θείας Χάριτος (Αναγνωστάκης, 2007· Καλόφωνος,2007). Η ιατρική αποκατάσταση της νόσου είναι έργο καθαρά ιατρικό και είχε εφαρμογή στα *καταγώγεια*, τους *ζενώνες* και στα *νοσοκομεία* της αυτοκρατορίας (Αγγελίδη,2007).

3.2 Θαυματουργική ιατρική. Στη βυζαντινή κοινωνία υπήρχε ένα πέπλο σκοταδισμού αμάθειας και προλήψεων. Οικιακά ιατρικά εγχειρίδια με αναφορές σε μυστηριώδη φάρμακα της Ανατολής και επικλήσεις σε δαιμόνια είχαν ευρεία

κυκλοφορία στους κόλπους της βυζαντινής κοινωνίας. Σε αυτά τα εγχειρίδια, τα *ιατροσόφια*, υπήρχαν ακόμη και εξορκισμοί για συγκεκριμένες ασθένειες (Νάστα,2008). Σε ένα τέτοιο κοινωνικό πλαίσιο, η Θεία Χάρις προστάτευε από τη μαγεία, τη βασκανεία και τις ασθένειες (Μουτζάλη,2007· Κουρκούτα 1993). Η ίαση που προερχόταν από τα θαύματα αποτέλεσε τον βασικό εχθρό της κοσμικής ιατρικής (Αναγνωστάκης,2007). Σε όλη τη διάρκεια της βυζαντινής περιόδου αναφέρονται θαύματα για την αποκατάσταση των νοσημάτων, με εκπρόσωπους τους Ανάργυρους ιατρούς Κοσμά και Δαμιανό, Κύρο και Ιωάννη, άγιο Παντελεήμονα, άγιο Αρτέμιο, Σαμψών, Λουκά, Ερμιόνη, Φιλονίλλα και άλλους (Σαραντουλάκου, 2010). Η λατρεία των Αναργύρων ιατρών δανείστηκε αρκετά στοιχεία από την ιατρική των Ασκληπιείων. Η πρακτική της εγκοίμησης, της πρόκλησης δηλαδή του θεϊκού ονείρου το οποίο απαλλάσσει τον ασθενή από τη νόσο, δεν εγκαταλείφθηκε με την επικράτηση του Χριστιανισμού. Η εγκοίμηση υιοθετήθηκε σχεδόν σε αυτούσια μορφή και αντικατέστησε τις χθόνιες θεότητες με χριστιανούς αγίους και τον όφι του Ασκληπιού με το σταυρό του Χριστού (Καλόφωνος, 2007). Η εγκοίμηση στο άβατο του Ασκληπιείου αντικαταστάθηκε με την εγκοίμηση στο μοναστήρι ή το ναό του θεράποντος ιατρού-αγίου. Παράλληλα, εκτός από την εγκοίμηση υιοθετήθηκαν και άλλες πρακτικές των Ασκληπιείων, όπως η νηστεία, οι αγρυπνίες, η καταγραφή των θαυμάτων και η αφιέρωση των ομοιωμάτων των θεραπευθέντων μελών στον Άγιο που προσέφερε την ίαση. Οι ασθενείς πήγαιναν στο ναό και με νηστεία, προσευχή, αγρυπνία και τάματα περίμεναν τη βοήθεια της Θείας Χάριτος (Νάστα, 2008· Σαραντουλάκου, 2010).

Όταν η κοσμική ιατρική αποτύγχανε να επιτελέσει το σκοπό της, ο ασθενής προσέφευγε στην θαυματουργική ιατρική, μιας και τα όρια δεν ήταν στεγανά και σαφώς καθορισμένα μεταξύ τους (Κουρκούτα, 1993). Από την μελέτη των πηγών αυτό φαίνεται να ήταν αρκετά διαδεδομένο όχι μόνο στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα, αλλά και στην βυζαντινή αριστοκρατία, μέχρι και την αυτοκρατορική Αυλή. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση του αυτοκράτορα Ιουστινιανού Α' (527-565), που κατά την περίοδο της βασιλείας του, το 541, μεγάλη επιδημία πανώλους έπληξε την αυτοκρατορία, γνωστή και ως «*λοιμός του Ιουστινιανού*» (Τσιάμης&Λασκαράτος, 2001). Ο ίδιος ο αυτοκράτορας προσβλήθηκε από πανώλη με αποτέλεσμα να νοσήσει πολύ σοβαρά και η κατάσταση της υγείας του επιδεινώθηκε τόσο ώστε σε όλους δίδονταν η εντύπωση ότι θα πεθάνει γρήγορα. Οι γιατροί τον είχαν εγκαταλείψει θεωρώντας τον νεκρό. Τότε παρουσιάστηκαν σε

όραμα οι άγιοι Ανάργυροι και έδωσαν την πολυπόθητη θεραπεία (Σταυρακάκης, 2015). Σε θαυματουργική θεραπεία αναφέρεται και η ίαση των ρευματισμών του οι οποίοι του προκαλούσαν ισχυρότατο πόνο στο γόνατο. Παρά τις προσπάθειες των γιατρών να τον ανακουφίσουν από την επώδυνη συμπτωματολογία η κατάσταση επιδεινώθηκε και έτσι ο αυτοκράτορας εγκατέλειψε την κλασική ιατρική προσφεύγοντας στο ναό της Αγίας Ειρήνης, ζητώντας βοήθεια από τα Θεία. Τότε οι ιερείς του ναού έβαλαν το δίσκο με τα λείψανα της Αγίας Ειρήνης πάνω στο γόνατο του Ιουστινιανού, το μπουκάλι με το λάδι από την λειψανοθήκη έπεσε και χύθηκε πάνω στο γόνατό του και αμέσως η νόσος εξαφανίστηκε (Προκόπιος, *Περί Κτισμάτων*, Α 6:33). Σε θαυματουργική θεραπεία αναφέρεται και η ίαση από γονοκοκκική ουρηθρίτιδα την οποία του μετέδωσε η Θεοδώρα, λίγο καιρό μετά από την γνωριμία τους. Ο αυτοκράτωρ υπέφερε από έντονους πόνους στα γεννητικά όργανα και είχε έλκος στην ουροδόχο κύστη. Απευθύνθηκε στη Θεία Δύναμη και η θεραπεία έγινε με θαύμα του αγίου Σαμψών αφού προηγήθηκε προφητικό όνειρο. Αυτή η θεραπεία ήταν και η αιτία να οικοδομηθεί ο Ξενώνας περιθαλψής του Σαμψών (Συμεών, *Άπαντα*, P.G,115:285) Επίσης τον 24^ο χρόνο της βασιλείας του, ο Ιουστινιανός έπασχε από κάποιο νόσημα στις κνήμες, είχε δυσουρικά ενοχλήματα και ακράτεια ούρων. Το νόσημα στις κνήμες θεραπεύτηκε από τους Ανάργυρους Κοσμά και Δαμιανό, και του ουροποιητικού με νερό της Ζωηφόρου πηγής (Λασκαράτος,1995· Σταυρακάκης,2015). Σε θαυματουργική παρέμβαση οφείλεται και η λύση της επιπλοκής του τοκετού της αυτοκράτειρας Ευδοκίας στις 6.10.404 μ.Χ. Ο τοκετός του νεκρού εμβρύου έλαβε χώρα με την τοποθέτηση στην κοιλιά της επιτόκου αυτοκράτειρας μιάς θαυματουργικής επιστολής και έτσι επιτεύχθηκε ο τοκετός και ο θάνατός της, ο οποίος θεωρήθηκε λύτρωση, μετά από μακρά περίοδο νόσου και αγωνίας (Laskaratos, 2002· Σταυρακάκης, 2015).

Στα λαϊκά κοινωνικά στρώματα καταγράφεται ένα πλήθος θαυματουργικών θεραπειών από θαύματα των Κοσμά και Δαμιανού, αγίου Αρτεμίου, Κύρου και Ιωάννου και του αγίου Αθανασίου του Αθωνίτη ενώ σε αρκετές περιπτώσεις θαυμάτων γίνεται χρήση μεθόδων κλασικής ιατρικής (Καλόφωνος, 2007·Σαραντουλάκου, 2010). Το ιαματικό όνειρο του αγίου Αρτεμίου προκύπτει μετά από ένα τελετουργικό, το οποίο προϋποθέτει νηστεία, προσευχή, άναμμα της κανδήλας του αγίου, και ύπνο κάθε βράδυ στο δάπεδο της εκκλησίας που φυλάσσεται το σκηνώμα του (Αναγνωστάκης,2007). Η ίαση έρχεται με τρόπο ανώδυνο ή επώδυνο. Κατά τον ανώδυνο τρόπο, ο άγιος εμφανίζεται στο όνειρο του ασθενή και

ευλογεί το πάσχον μέρος ή μέλος του σώματος και όταν ο ασθενής ξυπνήσει έχει θεραπευτεί πλήρως. Κατά την επώδυνη μέθοδο, ο άγιος, μεταμφιεσμένος σε ιατρό, εξετάζει τον πάσχοντα και με το χέρι του ασκεί ισχυρή πίεση στο προβληματικό μέρος του σώματος προκαλώντας έντονο πόνο, με τον ασθενή να ξυπνά έντρομο και θεραπευμένο (Καλόφωνος,2007).

Αυτοί που αμφισβητούν το θαύμα τιμωρούνταν με Θεία Δίκη. Αναφέρεται η περίπτωση του ιατροσοφιστή Γέσιου ο οποίος αμφισβήτησε τη θεραπευτική δύναμη των αγίων Κύρου και Ιωάννη (Αναγνωστάκης, 2007). Ο Γέσιος είπε ότι τα θαύματα μπορούν να εξηγηθούν με την ιατρική μέθοδο του Ιπποκράτη, του Γαληνού και του Δημόκριτου. Αποτέλεσμα της αμφισβήτησης της θεόσταλτης θεραπείας ήταν να προσβληθεί ο Γέσιος από παράλυση του άνω μέρους του σώματος με συνοδεία έντονου πόνου. Η κλασική ιατρική δεν μπόρεσε να τον θεραπεύσει. Τον θεράπευσαν οι Άγιοι, τιμωρώντας τον πρώτα με διαπόμπευση, βάζοντάς τον πάνω σε ένα μουλάρι, υποχρεώνοντάς τον να γυρίζει γύρω γύρω το ναό και να φωνάζει: *μωρός είμι και άνούστατος* (Κουρκούτα,1993· Αναγνωστάκης, 2007). Μετά από την θεόσταλη θεραπεία, οι αποθεραπευμένοι ασθενείς εντάσσονται ως μέλη «*φίλων του Αγίου*». Χαρακτηριστικοί οι «*Φίλοι της παραννυχίδος τοῦ Αγίου Αρτεμίου*». Επρόκειτο περί οργανωμένου σωματείου, το οποίο διέθετε και ταμία για τις εισφορές, και το οποίο επέβαλλε μέχρι και πρόστιμο στα μέλη που απουσίαζαν από την εβδομαδιαία αργυπνία του Σαββατόβραδου (Καλόφωνος,2007).

Από τον 7^ο μέχρι το 12^ο αιώνα υπήρχε μια παντοδυναμία της θαυματουργικής θεραπευτικής και η κλασική ιατρική δεν μπορούσε να συγκριθεί με τις θεραπείες των αγίων. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα την απαξίωση της επιστημονικής θεραπείας και των ιατρών, οι οποίοι κατηγορούνταν για απληστία και επιστημονική ανεπάρκεια. Μετά το 12^ο αιώνα η κατάσταση άρχισε να αλλάζει και οι γιατροί άρχισαν να έχουν εκτίμηση στους κόλπους της βυζαντινής κοινωνίας γιατί η ίδια η κοινωνία άρχισε να αλλάζει. Λόγω του εξωτερικού κινδύνου και των πολέμων που απειλούσαν την ύπαρξη και τη βιωσιμότητα της αυτοκρατορίας, οι βυζαντινοί άρχισαν να ενδιαφέρονται περισσότερο για τη σωτηρία του σώματος και λιγότερο της ψυχής (Κουρκούτα,1993).

3.3 Η επιστημονική αντιμετώπιση της νόσου. Τα ευαγή ιδρύματα καταγώγιον, ξενών και νοσοκομείον παρείχαν ιατρικές και νοσηλευτικές υπηρεσίες στους βυζαντινούς μέχρι την πτώση της αυτοκρατορίας το 1453. Οι κυριότεροι ξενώνες της Κωνσταντινούπολης που παρείχαν υπηρεσίες στους κατοίκους ήταν: ο

Ξενών του Γλαβά, της Ειρήνης, της Ειρήνης στο Πέραμα, του Ευβούλου, του Θεοφίλου, των Κοσμά και Δαμιανού, του Κράλη, του Λιβός, των Μαγγάνων, του Μαρκιανού, του Μυρελαίου, του Παντελεήμονος, του Παντοκράτορος, του Πετρίου, του Σαμψών, της Θεοτόκου της Ευεγέτιδος, των Σαράντα μαρτύρων και του Χριστοδότη (Miller,1998· Κουρκούτα,1993). Η αντιμετώπιση των ασθενειών σε επιστημονική βάση στηρίζονταν στα ιατρικά συγγράμματα και εγχειρίδια των: Ιπποκράτους, Αριστοτέλους, Γαληνού, Ορειβασίου Αέτιου Αμιδηνού, Παύλου Αιγινίτου, Αλέξανδρου Τραλλειανού, Παλλαδίου κ.α. Ακόμη και οι μεταγενέστεροι ιατροί, όπως οι Ρωμανός, Πεπαγωμένος, Συμεών Σήθ, Μάξιμος Πλανούδης, Μητροδώρα, Ιωάννης Χούμος, Βλεμμύδης, Νικόλαος Μυρεψός, Μιχαήλ Ψελλός κ.α. είχαν σαφώς επηρεαστεί από τους προηγούμενους. Αυτοί ανέπτυξαν περισσότερο τα επιστημονικά ιατρικά δεδομένα και παρουσίασαν πρωτότυπες για την εποχή τους αντιλήψεις που αφορούσαν την θεραπεία και την αντιμετώπιση των νοσημάτων, όπως φυσιοθεραπευτικές, και διάφορες χειρουργικές και φαρμακευτικές αγωγές (Ευτυχιάδης,1983).

3.4 Βοτανοθεραπεία. Η χρήση των βοτάνων ως πρώτη ύλη παρασκευής φαρμάκων συνεχίζεται και κατά τη βυζαντινή περίοδο (Μαρσέλος,2002). Η καινοτομία η οποία εμφανίζεται σε σχέση με το παρελθόν αφορά κυρίως την τροποποίηση της σύνθεσης των σκευασμάτων με νέες μορφές συσκευασίας και οδούς χορήγησης (Ευτυχιάδης, 1983). Πρίν από την βυζαντινή εποχή η φαρμακευτική χρήση των φυτών και των βοτάνων περιοριζόνταν στην θεραπεία των τραυμάτων και των πληγών και όχι των ασθενειών, διότι όλες οι μη τραυματικές παθήσεις αποδίδονταν σε θεϊκές πράξεις (Σταυρακάκης, 2012). Ο κένταυρος Χείρων θεωρείται ο πρώτος γνώστης και δάσκαλος της βοτανοθεραπείας, την οποία γνώση δίδαξε στον Ασκληπιό και αυτός με τη σειρά του στον Μαχάωνα και Ποδαλείριο (Τάχιας&Παπαδόπουλος, 2008).

Οι πρακτικές της εφαρμογής των φυτικών ουσιών και η χρήση των βοτάνων είχε ευρύτατη διάδοση στη βυζαντινή περίοδο μιας και τα βότανα συνέχισαν να αποτελούν τη μια από τις τρεις πηγές παροχής θεραπευτικών σκευασμάτων (Τσιφτσόγλου, 2004). Η συγκομιδή των βοτάνων γινόταν από ειδικά εκπαιδευμένους ανθρώπους, τους *ριζοτόμους*. Αυτοί ασχολούνταν με την εξόρυξη των ριζών, την συλλογή και την καλλιέργεια των φαρμακευτικών βοτάνων. Οι ριζοτόμοι ανήκαν στην ομάδα των λαϊκών θεραπειών, δεν είχαν ιδιαίτερη ιατρική μόρφωση, αλλά προμήθευαν γιατρούς και αρρώστους με φαρμακευτικά φυτά, έδιναν ιατρικές

συμβουλές και εκτελούσαν θεραπείες. Τα λαϊκά στρώματα βασίζονταν σ' αυτούς για να αντιμετωπίσουν την ασθένεια. Κάποιους τους σέβονταν ιδιαίτερα οι επιστήμονες γιατροί οποίοι λάβαιναν σοβαρά υπόψη τις γνώσεις τους. Ως ιδιαίτερα φημισμένος ριζοτόμος αναφέρεται ο Κρατεύας ο οποίος ήταν στην αυλή του Μιθριδάτη Δ' του Ευπάτορος (Παπαδόπουλος,2007). Ο Κρατεύας έγραψε το πρώτο βοτανολόγιο με έγχρωμες εικόνες με τίτλο "*Ριζοτομικόν*", όπου περιγράφει αλφαβητικά τα φαρμακευτικά φυτά, παραθέτει έγχρωμες εικόνες και περιγράφει τις θεραπευτικές τους ιδιότητες (Μαρσέλος,2002).

3.5 Φαρμακευτικά σκευάσματα. Τα φυτικά φαρμακευτικά σκευάσματα την βυζαντινή περίοδο εμπλουτίζονται ως προς τον τρόπο και την οδό χορήγησης. Αυτό αποτελεί άλλωστε και την καινοτομία της βυζαντινής φαρμακολογίας. Στην αρχαία Ελλάδα τα σκευάσματα χρήσης και χορήγησης ήταν: αλοιφές, μύρα, κηρωτές, επιθέματα, βάλανοι, διαπάσματα, αρσικάκοσμα, θυμιάματα, παραπαστά και πεσσοί. Οι βυζαντινοί εξελίσσουν τις μορφές χορήγησης και έτσι στα παραπάνω προστίθενται και τα : δροσάτα, ζουλάπια, αλοηδάρια, κοκκία, αποζυρά, ζεμάτια, άκοπα, σμήγματα, υπογλώσσια δισκία, διαμασώμενες ουσίες, κόνεις εμφυσόμενοι δια της ρινός, γλυκίσματα, αλάτια, μαατζούν, ειλίγματα και υγρόκολλα (Ευτυχιάδης, 1983· Σκαλτσά,2019) Το πλέον διαδεδομένο μίγμα βοτάνων τη βυζαντινή περίοδο ήταν η *θηριακή*. (Καραμπελόπουλος & Οικονομοπούλου, 2004). Η θηριακή αποτελούσε την κορωνίδα της βυζαντινής θεραπευτικής και όχι μόνο, αφού μέχρι το 18ο αιώνα το σκεύασμα αυτό περιλαμβάνονταν σε όλα τα εγχειρίδια της φαρμακολογίας, συνεχώς τροποποιούμενο. Το αρχικό βασικό συστατικό της ήταν η έχιδνα και ως πρώτη *θηριακή* αναφέρεται αυτή του βασιλιά της Συρίας Αντίοχου (242-187 π.Χ.). Αυτή διαδόθηκε ως *θηριακή* του Μιθριδάτου, η οποία βελτιούμενη από τον Ανδρόμαχο, ονομάστηκε *θηριακή* του Ανδρομάχου. Ήταν ένα μίγμα από 60 περίπου βότανα, το οποίο είχε χρήση αντιδότη για τα δηλητήρια. Το σκεύασμα αναφέρεται και με τον όρο *αντίδοτος* (Δετοράκης,1999. Ευτυχιάδης 1983).

Όλοι οι βυζαντινοί ιατροί αναφέρουν θεραπείες μέσω των παραπάνω φαρμακευτικών σκευασμάτων. Η μέθοδος συγγραφής και παροχής των πληροφοριών σχετίζεται άμεσα με την εξέλιξη των φαρμακευτικών αντιλήψεων. Οι φαρμακευτικές αυτές συνταγές περιλαμβάνονται σε όλα σχεδόν τα ιατρικά θεραπευτικά κείμενα, οι οποίες τις περισσότερες φορές μεταφέρονται σχεδόν αυτολεξί από τον ένα συγγραφέα στον άλλο (Χρόνη,2010).

4. Η Νοσηλευτική Στους Βυζαντινούς Χρόνους.

Η άσκηση του νοσηλευτικού επαγγέλματος την περίοδο του Βυζαντίου ελάχιστη σχέση έχει με τη σημερινή του έννοια και οι πληροφορίες οι οποίες υπάρχουν δεν είναι σαφείς για τους νοσηλευτές της περιόδου αυτής καθώς και τα καθήκοντά τους. Μόνο από έμμεσες πηγές μπορεί να αναψηλαφηστεί το νοσηλευτικό πλαίσιο εργασίας. Ακόμη και στα διασωθέντα *Τυπικά των μονών* τα οποία παρείχαν

περίθαλψη, ακόμα και στο *Τυπικόν* της μονής του Παντοκράτορα, τα στοιχεία τα οποία υπάρχουν για την νοσηλευτική εργασία είναι ασαφή και ελάχιστα. Επίσης η έλλειψη πληροφοριών οφείλεται και στο γεγονός ότι οι ιστορικοί και οι συγγραφείς της βυζαντινής περιόδου δεν αναφέρουν τίποτα για το συγκεκριμένο θέμα, και αυτό πιθανόν να οφείλεται στο ότι η έννοια της νοσηλευτικής ήταν σχεδόν ανύπαρκτη τη συγκεκριμένη περίοδο (Κουρκούτα, 1993).

Τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες η φροντίδα όχι μόνο των ασθενών αλλά και των αδυνάτων, των πασχόντων, των αιχμαλώτων ή των ενεδεών, ήταν εκκλησιαστικό έργο και αυτό οφείλονταν στο γεγονός ότι η φιλανθρωπία ήταν ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά γνωρίσματα του χριστιανισμού (Προς Κορινθίους Α, 13:1· Γεννάδιος Σχολάριος, (1935) *Περί ελεημοσύνης*, 91:15-102:7· Κωνσταντέλος, 1994). Η προστασία και η περίθαλψη των αδυνάτων μέσα σε ένα φιλανθρωπικό πλαίσιο ορίστηκε από τη Σύνοδο της Νικαίας το 325 όπου οι πιστοί όφειλαν να συνεισφέρουν στην ίδρυση ξενώνων για την περίθαλψη των ασθενών κάτι που επαναλαμβάνεται και στους κανόνες της συνόδου της Χαλκηδόνας (Σωκράτους Σωζομενού, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, PG, 64:1261 Θεόδωρος Βαλσαμών, *Κανόνες της Αγίας Τετάρτης και Οικουμενικής Συνόδου της εν Χαλκηδόνι*, PG, 137:381).

Η εξέλιξη της νοσηλευτικής στο συγκεκριμένο ιστορικό πλαίσιο χωρίζεται σε δύο περιόδους. Η πρώτη περίοδος αφορά την νοσηλευτική η οποία βρίσκεται υπό την αιγίδα και εποπτεία της εκκλησίας και ασκείται αποκλειστικά από εκκλησιαστικούς άνδρες και γυναίκες και η δεύτερη τη νοσηλευτική ως επάγγελμα το οποίο ασκείται από άνδρες και γυναίκες υπό την επίβλεψη ή την αρωγή της εκκλησίας, μιας και οι ξενώνες είχαν ιδρυθεί μέσα σε μονές ή ήταν παραρτήματά τους και η εκκλησία είχε αναλάβει την φροντίδα και τη λειτουργία τους. Οι κυριότερες μορφές νοσηλευτών οι οποίες απαντώνται στις πηγές της περιόδου είναι οι: *διακόνισσες*, οι *νοσοκόμοι* ή *νοσηλεύοντες*, ο *ξενοδόχος*, ο *υπουργός* και η *υπούργισσα*, ο *εξκουβίτορας*, ο *παραβολανεύς*, οι *σκριβωνες* και οι *μαίες* (Κουρκούτα, 1993).

4.1 Διακόνισσες. Είναι η πρώτη νοσηλευτική μορφή που απαντάται στις πηγές με αρχική αναφορά αυτήν του Αποστόλου Παύλου... *Συνιστώ δὲ εἰς ἑσᾶς Φοῖβην τὴν ἀδελφὴν ἡμῶν, ἣτις εἶναι διάκονος τῆς ἐκκλησίας τῆς ἐν Κεγχρεαῖς... καὶ παρασταθεῖτε εἰς αὐτὴν εἰς ὅτι πράγμα ἔχει χρεῖαν ὑμῶν διότι καὶ αὕτη ἐστάθη προστάτις πολλῶν καὶ ἐμοῦ αὐτοῦ...* (Προς Ρωμαίους, ις':1-2) όπως επίσης απαντάται και σε διάφορες ρωμαϊκές επιστολές μεταγενέστερων ετών (Πηλίδης, 1984). Πέραν αυτών, ο θεσμός των διακονισσών μνημονεύεται από τον Κλήμη Αλεξανδρείας, τον

Ωριγένη, σε Αποστολικές Διαταγές και στη βυζαντινή νομοθεσία (Κωνσταντέλος, 1983). Οι διακόνισσες ήταν χριστιανές αμέμπτου ηθικής, παρθένες ή χήρες ή σύζυγοι επισκόπων, ηγουμένες μονών ή μεγαλόσχημες μοναχές, ακόμη και αριστοκράτισσες, που χειροτονούνται στο αξίωμα αυτό από την εκκλησία (Θεόδωρος Βαλσαμών, *Κανών ιε*, PG, 137:441). Οι χήρες δεν ήταν κατ' ανάγκη γυναίκες που είχε πεθάνει ο σύζυγος αλλά ήταν και τίτλος σεβασμού προς την ηλικία. Σε περίπτωση που η γυναίκα ήταν χηρεύσασα όφειλε να δώσει όρκο ότι δεν θα παντρευτεί (Κουρκούτα, 1993). Τα καθήκοντα των διακονισσών περιγράφονται με σχετική σαφήνεια, αν και το έργο τους ήταν καθαρά εκκλησιαστικό ... *Τῶν γὰρ λελωβημένων ἀδελφῶν καὶ τῶν ἄλλως τὸ σῶμα πεπηρωμένων παντοδαπὴν ἐποιεῖτο φροντίδαν...* (Γεωργίου Κενδρηνού, *Σύνομις Ἱστοριῶν*, PG, 121:609). Η φιλανθρωπική τους δράση και το ενάρετο του χαρακτήρα περιλαμβάνονταν στα απαραίτητα προσόντα που έπρεπε να διαθέτουν... *ἥτις μαρτυρεῖται διὰ τὰ καλὰ αὐτῆς ἔργα, ἐὰν ἀνέθρεψε τέκνα, ἐὰν περιέθαλπε ξένους, ἐὰν πόδας ἀγίων ἔνιψεν, ἐὰν θλιβομένους ἐβοήθησεν, ἐὰν ἐπηκολούθησεν εἰς πᾶν ἔργον ἀγαθόν...*(Προς Τιμόθεον Α, ε'10). Προσέφεραν τις υπηρεσίες τους σε όλους τους πάσχοντες ανεξαρτήτως φύλου (Παλλάδιος, *Περί βίου και πολιτείας του μακαρίου Ιωάννου επισκόπου Κωνσταντινουπόλεως Χρυσοστόμου*, PG, 47:20). Το έργο τους δεν φαίνεται να ήταν εξειδικευμένο και εστιάζονταν, εκτός από τα εκκλησιαστικά καθήκοντα, στην περίθαλψη και την ανακούφιση των ασθενών, στη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης, στην εξασφάλιση καθαριότητας, θέρμανσης και διατροφής και παρείχαν γενική ανακουφιστική φροντίδα. Οι σπουδαιότερες εξ αυτών ήταν η Ολυμπιάς, την οποία εκθειάζει οΧρυσόστομος, (Παλλάδιος, *Περί βίου...*, PG, 47:55), η αυτοκρατορική σύζυγος Πλακίλλα, της οποίας το έργο εξαιρείται από τον Ιωάννη Κενδρηνό (Γεωργίου Κενδρηνού, *Σύνομις Ἱστοριῶν*, PG, 121:609), η Θεοσεβία, αδελφή του Γρηγορίου Νύσσης, η Μακρίνα η οποία ήταν αδελφή του Μεγάλου Βασιλείου, η Αναστασία της Αντιοχείας, η Διονυσία της Αρμενίας κ.λπ. (Κουρκούτα, 1993).

4.2 Νοσοκόμοι ή νοσηλεύοντες. Τη βυζαντινή περίοδο, ο όρος νοσοκόμος έχει μια διττή σημασία.

Η πρώτη ερμηνεία αποδίδεται στον νοσηλευτή με σχεδόν σημερινή έννοια, κάτι που αποσαφηνίζεται και εκθειάζεται από το Γρηγόριο το Θεολόγο...*καὶ ὡς ἡμέτερον τιμῶν νοσοκόμον ἐπειδὴ πολλὰ περὶ πολλῶν δεηθέντες καὶ τυχόντες χρήζομεν καὶ εἰς ἡμάς αὐτοὺς τῆς σῆς ἡμετερότητος.....ἡμεῖς πάντων κηδόμενοι τῶν ὑπὸ τὴν ἡμετέραν χεῖρα καὶ προστασίαν...οὗ καὶ γηροκόμον καὶ νοσοκόμον γινώσκομεν καὶ*

οἷον ἔρισμα καὶ βακτηρίαν τῆς ἀσθενείας ἡμῶν ὑποβεβλήμεθα;... (Γρηγορίου Νύσσης, Ἄπαντα τὰ ἔργα, PG,37:221,252). Μια ακόμη εγκωμιαστική αναφορά η οποία περιλαμβάνει και τα καθήκοντα του νοσοκόμου αναφέρεται από τον Θεόδωρο Στουδίτη σε ἑμμετρο στίχο αναφέροντας ότι ο νοσοκόμος πρέπει να εκτελεί πρόθυμα και αλόγιστα τα καθήκοντά του... *Θερμῶς, προθύμως ἐκτελεῖν σου τὸν δρόμον ...πρέπει να πηγαίνει πρωί και να επισκέπτεται τους ασθενείς... ἔωθεν εὐθὺς τοὺς κλινήρεις σου βλέπεις...να τους θεραπεύει με τα λόγια του... ἄλλου πρὸ παντὸς φαρμακεύων τοῖς λόγοις... να τους προσφέρει τροφή με πρόποντα τρόπο ...εἴτ' αὖ πρεπόντως προσφέρεις σίτων δόσεις... και να μην αμελεί τον ασθενή ο οποίος είναι μέλος του Χριστού... μέλος γάρ ἐστι, μὴ παρέχου τὸν πέλας....* Με αυτόν τον τρόπο η προσφορά του απέναντι στους αρρώστους είναι μεγάλη... *οὕτως ὑπηρετοῦντι μισθὸς σοὶ μέγας...* (Θεόδωρος Στουδίτης, Ἄπαντα τὰ ἔργα, PG, 99:1785). Ο όρος νοσοκόμος αναφέρεται σε ἑμμισθο εργαζόμενο όπως περιγράφεται σε επιστολή του Μεγάλου Βασιλείου προς τον ἑπαρχο Ηλία... *καὶ τὴν ἀναγκαίαν τούτοις παραμυθίαν ἐγκαθιστῶντες, τοὺς νοσοκομούντας, τοὺς ἰατρεύοντας...*(Βασίλειος Καισαρείας, *Επιστολαί. Επιστολή ιδ΄*, PG, 32:488). Ο νοσοκόμος του Βυζαντίου κύριο μέλημα είχε την ανακούφιση του ασθενή, τη χορήγηση θεραπείας, την βοήθεια στη σίτιση και την καθαριότητα ενώ παράλληλα υπήρχε και μια θεραπευτική επικοινωνία μεταξύ του ασθενή. Στην περίπτωση αμέλειας ή ελλειπούς άσκησης των καθηκόντων του είχαν θεσμοθετηθεί ποινές. Ἐτσι στην περίπτωση αμέλειας των αναγκών του ασθενούς... *ἐὰν μὴ ἐπιμελῆται καθ' ὅσον δυνατὸν ἐκάστου τῶν ἀρρώστων, καὶ προσάγει τὰ κατὰ χρείαν ἀρμοδίως ...μετανοιοι ν' καὶ ρ' ἢ ξηροφαγείτω καὶ ἀφοριζέσθω ἡμέρα μίαν....* Επίσης στην περίπτωση που προκαλούσε φθορά στα υλικά του νοσοκομείου τιμωρούνταν με... *μετάνοιοι ν ἢ ρ ἢ λ ἢ καὶ ξηροφαγείτω...*(Θεόδωρος Στουδίτης, Ἄπαντα τὰ ἔργα, PG, 99:1741). Επίσης υπάρχει μια και μοναδική αναφορά στον όρο *παρανοσοκόμος* από το Θεόδωρο Στουδίτη, ο οποίος περιγράφει ότι στα καθήκοντά του είναι το στρώσιμο των κρεβατιών και κάποιων βοηθητικών εργασιών οι οποίες ἔπρεπε να τηρούνται με συνέπεια *...ἐὰν μὴ ὁ παρανοσοκόμος στρωννύει τὰς κλίνας τῶν νοσερῶν, καὶ διατηρεῖ καλῶς τὰ ἔλαια, καὶ εἰ μὴ ἔχει ἀκρίβειαν μέχρι καὶ ἐνὸς κοκκίου...* Στην περίπτωση αμέλειας των καθηκόντων του τιμωρούνταν *...ξηροφαγείτω καὶ ἀφοριζέσθω ἡμέραν μίαν...*(Θεόδωρος Στουδίτης, Ἄπαντα τὰ ἔργα, PG, 99:1741).

Η δεύτερη ερμηνεία που αποδίδεται στον όρο *νοσοκόμος* είναι αυτή του διοικητικού διευθυντή του νοσοκομείου. Ο *νοσοκόμος* προΐσταται σε όλα τα

νοσοκομεία και το κυριότερο μέλημά του ήταν η ομαλή και εύρυθμη λειτουργία του ιδρύματος. Το καθηκοντολόγιό του περιελάμβανε την ικανοποίηση των αναγκών των νοσηλευόμενων ασθενών όπως και την παροχή και επίβλεψη της καλύτερης ιατρικής και νοσηλευτικής φροντίδας. Επίσης μέλημά του ήταν η φροντίδα της παροχής ενός επαρκούς σιτηρεσίου και ήταν υπεύθυνος για τον ανάλογο εφοδιασμό με τα απαραίτητα τρόφιμα. Ακόμη φρόντιζε για τον εφοδιασμό του νοσοκομείου με φαρμακευτικό και υγειονομικό υλικό (Κουρκούτα,1993· Miller,1998). Επίσης από τη στιγμή που ασκούσε εποπτικό έργο σε όλο το προσωπικό του νοσοκομείου, ασκούσε και πειθαρχικά καθήκοντα. Έτσι, στην περίπτωση που εάν κάποιος έμπαινε στο νοσοκομείο χωρίς να το γνωρίζει ο νοσοκόμος, αναχωρούσε αμέσως. Το ίδιο συνέβαινε και στην περίπτωση που κάποιος άλλαζε κλίνη χωρίς να ενημερώσει. Ο νοσοκόμος ήταν ενήμερος για την εισαγωγή και τη δύναμη των ασθενών όπως επίσης ήταν ενήμερος για τις διαπροσωπικές σχέσεις μεταξύ των εργαζομένων ή των εργαζομένων και ασθενών, θέματα για τα οποία ασκούσε πειθαρχικές ποινές όταν αυτά διαταράσσονταν (Κουρκούτα,1993).

4.3 Ξενοδόχος. Ο *ξενοδόχος* ήταν υπεύθυνος του ξενώνα και ήταν ένας ενάρετος και επιφανής άνδρας, συνήθως ιερωμένος, ο οποίος κάποιες φορές έκανε και εκκλησιαστική καριέρα όπως ο Σέργιος, ο οποίος αναρριχήθηκε στον οικουμενικό Πατριαρχικό θρόνο (Κουρκούτα,1993). Ο όρος αφορά τον διευθυντή και επικεφαλής του ιατρικού ξενώνα, θέση καθαρά διοικητική (Miller,1998). Ο *ξενοδόχος* Ιάκωβος, του ξενώνα της μονής της Μεγίστης Λαύρας του Αγίου Όρους ήταν επιφορτισμένος με τη μαγειρική και τη γενική διακονία του ξενώνα (Μέντζου-Μειμάρη, 1982). Στα καθήκοντά του ήταν η υποδοχή των ξένων, η περιποίηση και η ανακούφισή τους, η επίβλεψη των κοιτώνων και το στρώσιμο των κρεβατιών (Θεόδωρος Στουδίτης, *Άπαντα τὰ ἔργα*, PG, 99:1744). Στον *ξενοδόχο*, ως υπεύθυνο, ήταν υπόλογο όλο το ιατρικό προσωπικό του ξενώνα. Το αξίωμά του ήταν υψηλό στην βυζαντινή διοίκηση και οι *ξενοδόχοι* είχαν το προνόμιο να εμφανίζονται ενώπιον του αυτοκράτορα (Πορφυρογέννητος, *Ἐκθεσις της Βασιλείου τάξεως*, PG, 112:73-1445).

4.4 Ο υπουργός και η υπουργίσσα. Η περίοδος που εμφανίζεται ο όρος είναι άγνωστη, όμως κατά το 600 μ. Χ. ο όρος αυτός ήταν σε χρήση και υποδήλωνε έμμεσα το νοσηλευτή ή τη νοσηλεύτρια. Αυτό δεν συνάγεται απ' ευθείας από τις πηγές παρά μόνο από έμμεσες αναφορές. Στα θαύματα του Αγίου Αρτεμίου υπάρχει η παρακάτω μαρτυρία: *...Πίστευσον ἀδελφέ, τριακοντα τρεῖς χρόνους ἔχω ἰατρός, ὄν καὶ οὐκ εἶδον τοιοῦτον. Καὶ ἀπεκρίθει ὁ ὑπουργός: ὅπως καὶ ἐγὼ εἰκοσιοκτῶ ἔτη ἔχω ὑπουργῶν καὶ*

οὐδέποτε τοιοῦτον τί ἐθεασάμην ... (Papadopoulos-Kerameus, 1975, *Τα θαύματα του Αγίου Αρτεμίου, θαύμα κβ*,σελ.28-31). Από την ανωτέρω περικοπή συνάγεται εύκολα το γεγονός ότι ο υπουργός δεν είναι ιατρός, διότι δεν θα μπορούσε να κατέχει αυτή τη βοηθητική θέση για 28 χρόνια (Κουρκούτα,1993). Εκτός από τη μαρτυρία αυτή, η βοηθητική θέση του υπουργού τεκμαίρεται και από το τυπικά των μονών του Λιβός και του Παντοκράτορος όπου υπάρχει μεγάλη διαφορά στις αμοιβές μεταξύ των ιατρών και των υπουργών (Gautier, 1974· Κουρκούτα, 1993). Με τη σύγχρονη ερμηνεία ο όρος ανταποκρίνεται στον βοηθό του ιατρού (Miller,1998). *Υπουργοί* δεν ήταν μόνον άνδρες αλλά και γυναίκες, οι *υπουργίσσες*, οι οποίες παρείχαν υπηρεσίες σε γυναικολογικά τμήματα (Gautier, 1974· Κουρκούτα, 1993· Miller, 1998). Επίσης μια ακόμη διάκριση που αφορούσε αυτούς τους βοηθούς των γιατρών ήταν οι *περισσοί* και οι *έμβαθμοι υπουργοί* που υποδηλούσε τους έκτακτους και τους τακτικούς βοηθούς. Υπάρχει η άποψη ότι ο *περισσός υπουργός* μετά από κάποιο διάστημα θητείας, μαθητείας και εκπαίδευσης υποβάλλονταν σε εξετάσεις και γινόταν *έμβαθμος* (Miller,1998).

4.5 Ο εξκουβίτωρ. Πρόκειται περί όρου που απαντάται μόνο στον ξενώνα του Παντοκράτορα και υποδηλοί το νοσοκόμο της νυχτερινής βάρδιας (Gautier, 1974· Κουρκούτα, 1993). Το ότι ο όρος απαντάται μόνο στο *Τυπικόν* του Παντοκράτορα οφείλεται στο γεγονός ότι για αυτό το νοσοκομείο γίνεται αναφορά για ημερήσια και νυχτερινή βάρδια ενώ στα υπόλοιπα νοσοκομεία το προσωπικό πιθανολογείται ότι εργαζόταν επί εικοσιτετράωρο (Κουρκούτα,1993).

4.6 Ο παραβαλανεύς. Ο όρος ακόμη δεν έχει αποσαφηνιστεί πλήρως. Η μια άποψη είναι ότι επρόκειτο για νοσοκόμους-τραυματιοφορείς οι οποίοι εργαζόνταν στα νοσοκομεία και καθήκον τους είχαν να μεταφέρουν τους ασθενείς (Castiglioni, 1961). Ονομάστηκαν έτσι διότι *παρενέβαλλον την ψυχήν* τους για να περιθάλλουν και να σώζουν τους πάσχοντες από λοιμώδη νοσήματα και πιθανόν να εμφανίστηκαν για πρώτη φορά στην Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου (Κουρκούτα,1993). Η δεύτερη άποψη εντάσσει τους παραβαλανείς να προσφέρουν υπηρεσίες στους ασθενείς στα *βαλανεία* (λουτρά), μιας και η λουτροθεραπεία αποτελούσε ένα επικουρικό μέσο αποκατάστασης της νόσου (Σταυρακάκης, 2012). Στην Αλεξάνδρεια οι *παραβαλανείς* πιθανότατα να προσέφεραν τις υπηρεσίες τους και στο εκκλησιαστικό λουτρό που υπήρχε, γιαυτό και είχαν εξάρτηση από τον εκάστοτε πατριάρχη Αλεξανδρείας. Επίσης δραστηριοποιούνταν στην περίθαλψη των λεπρών και στον ενταφιασμό των εγκαταλελειμμένων νεκρών. Ήταν άτομα χαλαρής ηθικής και η εξάρτησή τους από

τον Πατριάρχη δημιούργησε προβλήματα στο τοπικό Πατριαρχείο το οποίο τους χρησιμοποιούσε συχνά για δικούς του σκοπούς, πέραν της φιλανθρωπίας. Το πιο ακραίο περιστατικό που εμπλέκει τους παραβαλανείς είναι η δολοφονία της φιλοσόφου Υπατίας στην Αλεξάνδρεια το 415 μ.Χ. , γεγονός που χρεώθηκε στον Πατριάρχη Κύριλλο...*Παρησιάν λαβόντες υπό τοῦ ἐπισκόπου οἱ Ἀλεξανδρεῖς ἔκαυσαν φρυγάνοις ἀθθεντήσαντες Ὑπατίαν, τὴν περιβόητον φιλόσοφον...* (Μαλάλας, *Χρονογραφία*, PG, 97:536a). Λόγω της ανεντιμότητας και της χαλαρής ηθικής τους οι εκκλησιαστικοί κανόνες απαγόρευαν οι παραβαλανείς να είναι εκκλησιαστικά πρόσωπα (Θεόδωρος Βαλσαμών, *Κανόνες της Αγίας Τετάρτης και Οικουμενικής Συνόδου της εν Χαλκηδόνι*, PG, 137:289). Η τάξη των παραβαλανέων δεν απαντάται στις πηγές μετά από τον 7^ο αιώνα ούτε αναφέρονται στο *Τυπικόν* των ξενώνων της μέσης και ύστερης βυζαντινής περιόδου.

4.7 Σκρίβωνες. Ήταν οι νοσοκόμοι και οι τραυματιοφορείς του βυζαντινού στρατού. Ήταν άνδρες οι οποίοι δεν έφεραν οπλισμό και σκοπό είχαν την μέριμνα των τραυματιών και τη μεταφορά τους εκτός του πεδίου της μάχης, στο χώρο που ήταν το νοσοκομείο του στρατεύματος, παίρνοντας αμοιβή ένα χρυσό νόμισμα για κάθε μεταφορά. Για να είναι ευκολότερη η μεταφορά διέθεταν υποζύγια με ειδικό εφπίπιο. Η αναλογία τους ήταν δέκα άτομα ανα 200-400 οπλίτες (Ανδρεάδης, 1992). Τα μόνα χαρακτηριστικά που έπρεπε να διαθέτουν προκειμένου να πάρουν τη θέση αυτή ήταν η ευκινησία και παρέμεναν στα μετόπισθεν, σε απόσταση μεγαλύτερη των 30 μέτρων από το σημείο εμπλοκής. Το μόνο που είχαν πάνω τους ήταν ένα φιαλίδιο νερού, προορισμένο για τους τραυματίες (Πουρναρόπουλος, 1983).

4.8 Μαίες. Όταν έφτανε η ώρα του τοκετού στο σπίτι της επιτόκου καλούσαν τη μαία. Οι μαίες ήταν γυναίκες οι οποίες ήταν έμπειρες για βοήθεια στη διαδικασία του τοκετού. Η μαία από τους βυζαντινούς λέγονταν *μαμμή* όπως και σήμερα (Κουκουλές,1955). Οι μαίες ήταν συνήθως ηλικιωμένες γυναίκες με πολλές προλήψεις και δεισιδαιμονίες και δεν διακρίνονταν για κάποια ειδική μόρφωση αφού πολλές από αυτές προΐσταντο κακόφημων οίκων (Κουκουλές,1955· Κουρκούτα,1993) αν και σύμφωνα με τις επιταγές της εποχής έπρεπε όχι μόνο να είναι εγγράμματες αλλά και αρτιμελείς, με κόσμια συμπεριφορά και αδεισιδαίμονες... *Λέγομεν ἀρίστη μαίαν τὴ γεγυμνασμένη ἐν πάσει τις μέρεσιν θεραπείας. (τὰ μὲν γὰρ διετήσαι δεῖ τὰ δὲ χειρουργῆσαι τὰ δὲ φαρμάκεις διορθώσασθαι) καὶ τὰ ὑγιεινὰ παραγγέλματα δοῦναι δυναμένην.... ἀφιλάργυρον ὡς μὴ διὰ μισθῶν κακῶς δοῦναι φθόριον ἀδεισιδαίμονα χάριν τοῦ μὴ δι' ὄνειρον ἢ διὰ κληδόνας ἢ σύνηθες τί μυστήριον καὶ βιωτικὴ θρησκεία*

ὕπερ ἰδεῖν τὸ συμφέρον... χειρῶν τρυφερίαν (Σωρανός, *Περι γυναικείων παθῶν*, I,4:11-30). Επίσης έπρεπε να μην δημιουργούν εντάσεις, να έχουν πραότητα, σωφροσύνη, να είναι ευγνώμονες, να έχουν γνώσεις και να μην είναι φιλάργυρες... *γυνή πάντων τῶν γυναικείων πραγμάτων δεδιδαγμένη, ἄλλα μὴν καὶ τῆς ἰατρικῆς γυμνασίας ἔμπειρος. Ἦτις δύναται ἀπασῶν τὰς ἀρρωστίας λυσιτελῶς θεραπεύειν οὕτως, ὅπως μὴ εἴη ταραχώδης, μήτε λάλος, μήτε φιλάργυρος, ἀλλὰ σοφὴ καὶ σώφρων καὶ σιωπηρὰ καὶ εὐγνώμων καὶ φιλόπονος...* (Μοσχίων, *Περι τῶν γυναικείων παθῶν*, A:1). Τις δυσειδαιμονίες τους αναφέρει και στηλιτεύει και ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος (Χρυσόστομος, *Ομιλία XII*, PG, 61:106). Κάποιες μαιές όμως είχαν ιατρική μόρφωση και αποκαλούνταν ιάτραινες ή ιατρομαίες (Παλλάδιος Ελληνοπούλεως, *Λαυσιακή Ιστορία*, PG, 34:1219). Οι μαιές είχαν ποινική ευθύνη απέναντι στο νόμο στην περίπτωση που χορηγούσαν ατόκια ή εκτρωτικά φάρμακα στις κυοφορούσες και έβαζαν σε κίνδυνο τη ζωή της γυναίκας αλλά και του εμβρύου. Πέραν των νομικών κυρώσεων που τις ενέτασσε στο νόμο περί των δολοφόνων, μιας και η έκτρωση εθεωρείτο φόνος, επιβάλλονταν και πνευματικά επιτίμια από την εκκλησία (Αγαπίου-Νικοδήμου, *Πηδάλιον*, 1841, σελ.43). Στην περίπτωση που υπήρχε επιλοκή στον τοκετό, αναλάμβαναν οι ιατρομαίες, που λόγω των γνώσεων και της εκπαίδευσής τους μπορούσαν να εκτελούν εμβρυουλκία, εμβρυοτομία ή καισαρική τομή (Νικίτα του Παφλαγόνος, *Ιγνατίου αρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως βίος*, PG, 105:564). Οι μαιές ήταν μια πολυπληθής τάξη γιατί οι βυζαντινές γεννούσαν στα σπίτια τους και μόνο οι φτωχές και άπορες γυναίκες γεννούσαν στα υπάρχοντα μαιευτήρια (Μέντζου-Μειμάρη, 1982· Κουκουλές, 1955). Τα καθήκοντά τους ήταν σχεδόν ανάλογα με τα σημερινά. Αμέσως μετά τον τοκετό η μαιά απέκοπτε τον ομφάλιο λώρο, πιστοποιούσε το φύλο και προχωρούσε στην υστεροτοκία ενώ ακολουθούσε το λούσιμο και η σπαργάνωση του βρέφους... *ἢ τοίνυν μαιά τὸ βρέφος ἀποδεξαμένη πρότερον εἰς τὴν γῆν ἀποτιθέσθω, προεπιθεωρήσασα πρότερον ἄρρεν τὸ ἀποκεκυημένον ἐστὶ ἢ θῆλυ καὶ καθὼς γυναιζὶν ἔθος ἀποσημαινέτω...* (Βασίλειος Καισαρείας, *Εἰς Ἐξαήμερον*, PG,29:129).

Πέραν όμως των μαιών, στο βυζαντινό κόσμο μαιευτική ασκούσαν και οι άνδρες (Κουρκούτα,1993). Αναφέρονται σε αυτούς μαρτυρίες από διάφορα αγιολογικά κείμενα, όπως αυτό του Μάρκου του Διακόνου, όπου στον Βίο του Πορφυρίου αναφέρει ότι... *ἀλλὰ καὶ οἱ ἰατροὶ ἠβουλήθησαν αὐτὴν ἐμβρυοτομῆσαι, καὶ θεασάμενοι τὰς δυνάμεις αὐτῆς διαπεσούσας, ἀπηγόρευσαν αὐτῆς...* (Μάρκος Διάκονος, *Βίος του Αγίου Πορφυρίου επισκόπου Γάζης*, PG,65:1212).

4.9 Καθηκοντολόγιο νοσηλευτικού προσωπικού. Τα καθήκοντα του νοσηλευτικού προσωπικού είναι σκόπιμο να διακριθούν σε δύο περιόδους και αυτό γιατί με την πάροδο των χρόνων μεταβάλλεται και το καθήκον του προσωπικού. Κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο η νοσηλευτική φροντίδα ήταν αποκλειστικά έργο των ανθρώπων της εκκλησίας με κύριο εκπρόσωπο τις διακόνισσες, ενώ κατά την μέση και ύστερη βυζαντινή περίοδο το νοσηλευτικό προσωπικό αποτελούνταν από επαγγελματίες. Αναφορικά με τις διακόνισσες, που εκπροσωπούσαν κατά κύριο λόγο την πρωτοβυζαντινή περίοδο, τα καθήκοντά τους δεν ήταν εξειδικευμένα, και εκτός από την προσφορά στην εκκλησία παρείχαν βοήθεια στην καθαριότητα, τη διατροφή και την ανακούφιση των ασθενών, στα πλαίσια της φιλανθρωπικής τους δραστηριότητας (Κουρκούτα,1993).

4.9.1 Καθηκοντολόγιο. Κατά τη μέση και ύστερη βυζαντινή περίοδο οι πληροφορίες που σχετίζονται με το καθηκοντολόγιο του νοσηλευτικού προσωπικού είναι ελλιπείς. Οι πιο αναλυτικές πληροφορίες παρέχονται στο *Τυπικόν* του ξενώνα του Παντοκράτορα, από το 1136 και μετά. Το καθηκοντολόγιο των νοσηλευτών της περιόδου εικάζεται ότι διακρίνονταν σε γενικά και ειδικά καθήκοντα. Στα γενικά καθήκοντα συμπεριλαμβάνονταν η καθημερινή φροντίδα του αρρώστου, η βιοψυχοκοινωνική του στήριξη, η εξασφάλιση των στοιχειωδών ανέσεων του, η ατομική υγιεινή και καθαριότητα, η βοήθεια στη διατροφή του, η φροντίδα του χώρου νοσηλείας και διατήρηση του κατά το δυνατόν καλού περιβάλλοντος νοσηλείας (κατάλληλη θέρμανση, ανάπαυση κ.λπ.). Στα ειδικά καθήκοντα περιλαμβάνονταν η χορήγηση φαρμάκων που σύμφωνα με τις ιατρικές επιταγές περιελάμβαναν τις τοποθετήσεις εμπλάστρων, αλοιφών ή καθαρκτικών, την τοποθέτηση βεντουζών και εκτέλεση κλυσμάτων καθώς και αφαιμάξεων ενώ το τοποθετούσαν σε κατάλληλη χειρουργική θέση τους ασθενείς (Κουκουλές,1955·Κουρκούτα,1993).

4.9.2 Ωράριο εργασίας. Αναφορικά με το ωράριο εργασίας του προσωπικού, αναλυτικές πληροφορίες παρατίθενται μόνο για τον ξενώνα του Παντοκράτορα λόγω του *Τυπικού* του (Gautier,1974·Miller,1998·Κουρκούτα,1993). Εκεί το προσωπικό δούλευε δυό δωδεκάωρες βάρδιες και το 1/5 παρέμενε και την νύχτα. Αυτοί που διανυκτέρευαν, οι *εξκουβίτορες* και μια *υπούργισσα* (βοηθός του ιατρού) αμοίβονταν παραπάνω σε χρήμα και είδος (Gautier, 1974·Miller, 1998). Στον ξενώνα της Κοσμοσωτείας γνωρίζουμε ότι υπήρχαν 12 νοσηλευτές (*υπουργοί*) για μια δύναμη

36 ασθενών ενώ στον ξενώνα του Λιβός αναφέρεται ότι εργάζονταν μόνο τρεις νοσηλεύτριες για 12 ασθενείς (Κουρκούτα,1993).

4.9.3 Άδεια και διατροφή. Άγνωστο παραμένει το γεγονός για το αν έπαιρναν άδεια οι εργαζόμενοι. Πιθανολογείται ότι εργάζονταν όλο το χρόνο αφού τίποτα διαφορετικό πουθενά δεν αναφέρεται, ενώ γίνεται ιδιαίτερη μνεία στον ξενώνα του Παντοκράτορα για την εκ περιτροπής εργασία των ιατρών οι οποίοι απασχολούνταν για 6 μήνες το χρόνο, και τον μισό χρόνο επισκέπτονταν το νοσοκομείο και το απόγευμα (Gautier, 1974· Miller, 1998· Κουρκούτα, 1993). Για τη διατροφή του προσωπικού παρατίθενται πληροφορίες μόνο για το προσωπικό του Παντοκράτορα. Σιτίζονταν μόνο οι *εξκουβίτορες* και η *υπούργισσα* νυκτός ενώ καμία πληροφορία δεν υπάρχει για τους χώρους διαμονής και ανάπαυσης του στους νοσοκομειακούς χώρους (Gautier,1974).

4.9.4 Αμοιβές. Αναφορικά με τις αμοιβές του προσωπικού γνωρίζουμε ότι οι διακόνισσες εργάζονταν αφιλοκερδώς στα πλαίσια της φιλανθρωπίας και της διακονίας της εκκλησίας (Προς Τιμόθεον Α, ε΄10· Παλλάδιος, *Περί βίου και πολιτείας του μακαρίου Ιωάννου επισκόπου Κωνσταντινουπόλεως* Χρυσοστόμου, PG, 47:20). Οι επαγγελματίες νοσηλευτές της μέσης και ύστερης βυζαντινής περιόδου αμείβονταν σε χρήμα (*ρόγα*) και σε είδος (*αννόνα*). Και πάλι όμως δεν είναι γνωστό το ύψος αυτής της αμοιβής παρα μόνο για τους ξενώνες του Λιβός και του Παντοκράτορα, η οποία αμοιβή έχει διαφορετική χρηματική αξία λόγω της διαφορετικής εκτίμησης του νομίσματος. Από τη σύγκριση των αμοιβών των δύο αυτών ξενώνων προκύπτει ότι οι εργαζόμενοι στον ξενώνα του Λιβός ήταν καλύτερα αμειβόμενοι από αυτούς του Παντοκράτορα. Αν και για τον ξενώνα του Λιβός δεν αναφέρονται παροχές σε είδος, οι παροχές σε χρήμα ήταν αισθητά υψηλότερες (Miller,1998). Μόνο ο νοσοκόμος του Λιβός αμειβόταν λιγότερο από αυτόν του Παντοκράτορα και αυτό οφείλονταν στο γεγονός ότι δεν ήταν ιατρός αλλά μοναχός ή δικηγόρος. Οι χαμηλές αμοιβές του νοσηλευτικού προσωπικού είναι εν μέρει ανεξήγητες ενώ πιθανολογείται ότι το επάγγελμα αυτό θεωρούνταν ένα από τα κατώτερα, ενώ του ιατρικού οφείλονταν στο γεγονός ότι η νοσοκομειακή υπηρεσία προσέδιδε ιατρικό κύρος και αύξανε την ιδιωτική τους πελατεία (Κουρκούτα,1993).

ΕΙΔΙΚΟ ΜΕΡΟΣ

5. Είδος Μελέτης

Η παρούσα πτυχιακή εργασία υιοθετεί τον σχεδιασμό της Ιστορικής μελέτης. Η ιστορική μελέτη, ορίζεται ως η συστηματική διαδικασία διερεύνησης καταστάσεων του παρελθόντος με σκοπό την ανακάλυψη, την περιγραφή και την ερμηνεία γεγονότων του παρελθόντος.

5.1 Σκοπός

Σκοπός της εργασίας είναι η καταγραφή της λειτουργίας του νοσοκομείου της μονής του Παντοκράτορα και η αναψηλάφηση του νοσηλευτικού πλαισίου παροχής φροντίδας στους ασθενείς του. Θα αναζητηθεί και θα καταγραφεί η δομή και η οργάνωση του ιατρικού και νοσηλευτικού προσωπικού, το καθηκοντολόγιό του και οι συνθήκες νοσηλείας των ασθενών και οι παρεχόμενες φροντίδες υγείας ενώ παράλληλα θα επιχειρηθεί μια συνολική καταγραφή των φιλανθρωπικών δραστηριοτήτων του ιδρύματος.

5.2 Ερευνητικά Ερωτήματα

1. Ποιος ο τρόπος οργάνωσης του Νοσοκομείου της μονής του Παντοκράτορα;
2. Ποια η διάρθρωση του νοσηλευτικού προσωπικού;
3. Ποιο ήταν καθηκοντολόγιο του νοσηλευτικού προσωπικού;
4. Ποιές ήταν οι συνθήκες νοσηλείας των ασθενών;
5. Ποιά η νοσηλευτική φροντίδα των ασθενών;
6. Ποια ήταν η αρχιτεκτονική δομή του νοσοκομείου;
7. Τί προσωπικό υπηρετούσε στο νοσοκομείο;

5.3 Μεθοδολογία

Η συγγραφή της εργασίας θα γίνει με τη μέθοδο της βιβλιογραφικής ανασκόπησης. Τα προβλήματα που ανακύπτουν από τη μελέτη των πρωτογενών πηγών σχετίζονται με τις ιατρικές πληροφορίες που αναφέρονται και οι οποίες δεν είναι καταγεγραμμένες από ιατρούς αλλά από ιστορικούς ή χρονικογράφους. Τα στοιχεία της παρούσας εργασίας θα αντληθούν από την μία κύρια και πρωτογενή πηγή η οποία είναι το κτητορικών Τυπικών της μονής του Παντοκράτορα πιστό αντίγραφο του οποίου υπάρχει στη Βιβλιοθήκη των Παρισίων με τον κωδικό Parisinus graecus 389, μεταγραφή του οποίου έχει γίνει από τον Gautier (Gautier 1974).

Δευτερογενείς πηγές αποτελούν οι διδακτορικές διατριβές και η ελληνική και ξενόγλωσση αρθρογραφία σχετική με το θέμα καθώς και αρχαιολογικές μελέτες οι οποίες αναδομούν χωροταξικά και λειτουργικά το νοσοκομείο και τη μονή του Παντοκράτορα , οι οποίες έχουν σαν πρωτογενή πηγή το κτητορικών Τυπικών

(Ορλάνδος, 1927, 1941). Επίσης θα χρησιμοποιηθούν και μελέτες από την ελληνική και ξενόγλωσση βιβλιογραφία σχετικές με το θέμα.

Τα προβλήματα που ανακύπτουν από τη μελέτη της πρωτογενούς πηγής σχετίζονται με τις πληροφορίες υγειονομικού ενδιαφέροντος που αναφέρονται και οι οποίες δεν είναι καταγεγραμμένες από ιατρούς άλλα από τον ίδιο τον Αυτοκράτορα Ιωάννη Β΄ Κομνηνού, ο οποίος κα συνέταξε το Τυπικόν.

5.4 Κριτήρια Ένταξης – Αποκλεισμού

Για τον καθορισμό των κριτηρίων εισαγωγής του βιβλιογραφικού υλικού στη μελέτη, θα προηγηθεί εκτενής πρωτογενής βιβλιογραφική αναζήτηση για να υπάρξει μία πρώτη εκτίμηση των πηγών σχετικά με το θέμα. Στη συνέχεια θα επιλεχθούν μελέτες Ελλήνων και ξένων ερευνητών.

Κριτήρια εισαγωγής στην μελέτη ορίζονται τα ακόλουθα:

Κριτήρια εισαγωγής

- Ελληνική και Διεθνή βιβλιογραφία
- Μελέτες και Βιβλία από 1136 μέχρι σήμερα

Για την αναζήτηση των σχετικών άρθρων θα χρησιμοποιηθούν για την ελληνική βιβλιογραφία οι λέξεις βυζαντινή ιατρική, Βυζαντινή αυτοκρατορία, νοσοκομείο Παντοκράτορα, φιλανθρωπία.

Η αναζήτηση για την Ελληνική βιβλιογραφία θα γίνει στο IATPOTEK, Google Scholar, TLG και σε επιστημονικά ελληνικά νοσηλευτικά ή ιατρικά περιοδικά και βιβλία με λέξεις κλειδιά: βυζαντινή ιατρική, Βυζαντινή αυτοκρατορία, νοσοκομείο Παντοκράτορα, φιλανθρωπία ενώ για την Αγγλική βιβλιογραφία θα χρησιμοποιηθούν οι λέξεις κλειδιά byzantine medicine, byzantine empire, Pantokrator hospital, hospise and philanthropy και η αναζήτηση θα γίνει σε 3 βάσεις βιβλιογραφικών δεδομένων, στις PubMed, Google Scholar και Medline.

6. Ο Ξενών Της Αυτοκρατορικής Μονής Του Παντοκράτορος Σωτήρος Χριστού Στην Κωνσταντινούπολη.

6.1 Εισαγωγικά και τοπογραφικά στοιχεία.

Στη βορειανατολική πλευρά του λόφου του Ούν Καπάν που δεσπόζει στον κόλπο του Χρυσού Κέρατος, πάνω από την πύλη των αλεύρων ή Unkarani kari, και στη δεξιά πλευρά της λεωφόρου που οδηγεί από την πόλη προς το υδραγωγείο του Ουάλη βρίσκονταν η μεγάλη ανδρώα μονή του Παντοκράτορος Σωτήρος Χριστού (Πασπάτης,1877). Στο σημείο αυτό υψώνονται ακόμη οι πέντε θόλοι των τριών

διασωθέντων ναών του περίφημου αυτού μοναστικού συγκροτήματος, του ναού του Παντοκράτορος, της Παναγίας της Ελεούσας και του παρεκκλησίου του Αγίου Μιχαήλ ή του Ασώματος (Σταυρακάκης, 2017). Η τοποθεσία σήμερα ονομάζεται Zeyrek Kilise Camii και οι διασωθέντες αυτοί ναοί αποτελούσαν τον πυρήνα αυτού του μοναστικού οικοδομήματος το οποίο περιελάμβανε τον πίο διάσημο και πρωτοποριακό ξενώνα της Κωνσταντινούπολης του 12^{ου} (Wolford, 2012). Ο ξενώνας αυτός ήταν από τους μεγαλύτερους και καλύτερους αυτής της περιόδου αναφορικά όχι μόνο στο μέγεθος αλλά και στην οργάνωση, και εκτός από τις εκκλησίες, ελάχιστα υπολείμματα έχουν διασωθεί από τα κτίσματά του (Ορλάνδος, 1941).

Το μοναστικό συγκρότημα ανεγέρθη από την Ειρήνη, κόρη του βασιλιά της Ουγγαρίας Βραδισλάβου και σύζυγο του αυτοκράτορα Ιωάννου του Β΄ του Κομνηνού με μηχανικό τον Νικηφόρο... *Ἐτύγχανε γὰρ δὴ βασιλεὺς Ἰωάννης, Εἰρήνην τὴν Βραδισλάβου παῖδα, γυναῖκαν γαμετὴν ἤδη πεποιημένον, σωφρονεστάτην τὲ ὥσπερ τινὰ καὶ ἀρετῆς εἰς τὰ μάλιστα μεταποιούμενην...* (Ιωάννης Κίνναμος, *Επιτομή*, 4:9-10) Ο θάνατός της το 1124 εμπόδισε την αποπεράτωση από την ίδια του όλου έργου, κάτι που ανέλαβε να φέρει εις πέρας ο σύζυγός της και αυτοκράτορας Ιωάννης Β΄ Κομνηνός... *τὴν μονὴν τοῦ Παντοκράτορος εἴργυσιν, ἢ τὸν βασιλέα Ἰωάννη ἔσχε δομήτορα...* (Νικήτα του Χωνιάτου, *Χρονική Διήγησις*, 66:151)

Η μονή βρίσκονταν σε επικλινές έδαφος πάνω σε τεχνητό λόφο, όπως δείχνει ακόμα και η σημερινή τοπογραφία. Πίσω από το ιερό της εκκλησίας του Παντοκράτορος, βόρεια, ανατολικά και δυτικά σώζεται όχι μόνο η μεγάλη δεξαμενή της μονής αλλά και υπολείμματα τοιχοποιίας που αποτελούν τις υποδομές του ξενώνα και των υπολοίπων μοναστικών δομών όπως του γηροκομείου. Ανασκαφικά προκύπτει ότι όλο οικοδόμημα, το οποίο απαρτιζόταν από τα μοναχικά καταλύματα, τα βοηθητικά κτήρια, τις εκκλησίες, τον ξενώνα και το γηροκομείο κάλυπταν έκταση τεσσάρων στρεμμάτων περίπου (Miller, 1998).

Το μοναστικό συγκρότημα ήταν πλουσιότατο και κατείχε σεβαστά ορθόδοξα ιερά κειμήλια. Υπήρχε η εικόνα της Θεοτόκου, έργο του ευαγγελιστή Λουκά, η οποία εστάλη από την Παλαιστίνη ως δώρο από την Πουλχερία και την Ευδοκία την Αθηναία. Ένα άλλο σημαντικό κειμήλιο ήταν ο λίθος στον οποίο εσμυρνήσθει το σώμα του Χριστού μετά την Αποκαθήλωση, και μεταφέρθηκε από την Έφεσο από την ίδιο τον αυτοκράτορα, πρώτα στα ανάκτορα και μετά στη μονή. Σήμερα σώζεται μπροστά στο ναό μια μαρμάρινη λάρνακα διακοσμημένη με σταυρούς ενώ υπάρχει μεγαλοπρεπής νάρθηκας. Οι παραστάδες της βασιλικής πύλης είναι από ερυθρό

στικτό μάρμαρο ενώ όλος ο σημερινός ναός είναι γυμνός από οποιοδήποτε βυζαντινό διακοσμητικό στοιχείο (Πασπάτης,1877). Κατά τη διάρκεια της άλωσης από τους Λατίνους το 1204 ο χώρος κατελήφθη από Βενετούς μοναχούς του τάγματος του Αγίου Αντωνίου οι οποίοι και αφαίρεσαν κειμήλια τα οποία βρέθηκαν στο ναό του Αγίου Μάρκου στη Βενετία, τα οποία φυλάσσονταν ιδιαίτερα ...*ότε ή Πόλις υπό τών Λατίνων οἶμοι έάλω άπενεχθεισαι έντευθεν έκεισαι νόμω τής λείας, εις μίας μεγίστης εικόνας συνετέθησιν σχήμα, ίδρυμένης άνωθέν του έν τῷ καθολικῷ βήματι άλταρίου, όχυροτάταις θύρες έμπροσθεν τε και όπισθεν ίσχυρῶς πάνυ κατησφαλισμένης και κλεισι και σφραγίσι διαφυλαττομένης... τοῖς μὲν κεκτημένοις καύχημα και τέρπις έγγίνεται και ήδονή, τοῖς δέ άφαιρεθήεισιν άθυμία και λύπη και κατήφεια, ώς και ήμιν τότε συνέβη...* (Σγουρόπουλος, 1660,IV222:19). Το συγκρότημα αυτό είχε συνεχή λειτουργία και παρουσία στα δρώμενα της Κωνσταντινούπολης μέχρι την άλωση της πόλης από τους Οθωμανούς το 1453 χωρίς όμως να καταγράφεται κάποια φιλανθρωπική δραστηριότητα των ιδρυμάτων μετά την άλωση του 1204, μιας και από τις πηγές η μονή βρίσκεται με ελάχιστους μοναχούς, κατάσταση που δεν επέτρεπε την απρόσκοπτη λειτουργία των ευαγών ιδρυμάτων της. (Kotzabassi, 2013) Είναι χαρακτηριστικό ότι στη μονή, λίγο πριν την άλωση, το 1452, μόναζε ο Γεννάδιος Σχολάριος, ο αρχηγός των ανθενωτικών και μετέπειτα Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, του οποίου η γνώμη ζητήθηκε από το λαό για το θέμα της ένωσης των δύο εκκλησιών και στον αύλιο χώρο της μονής του Παντοκράτορα εκφωνήθηκε το ανάθεμα ...*Τότε τὸ σχισματικὸν μέρος έλθῶν έν τή μονή τοῦ Παντοκράτορος, έν τή κάλλη τοῦ Γενναδίου, τοῦ ποτὲ Γεωργίου Σχολαρίου, έλεγον αὐτῷ. και ήμεῖς τί ποιήσωμεν;...άπασαι σὺν τοῖς ήγουμένοις και πνευματικοῖς και λοιποῖς ιερεῦσι και λαικοῖς τὸ ανάθεμα έξεβόησαν...*(Δούκας Μιχαήλ, *Βυζαντινοτουρκική ιστορία*, σελ. 482). Μετά την άλωση ο χώρος καταλήφθηκε από Οθωμανούς οι οποίοι ήταν επεξεργαστές δερμάτων και υφαντουργοί ...*Έν γάρ τή μονή τοῦ Παντοκράτορος είσηλθον κανφεῖς οἰκοῦντες και έργαζόμενοι σκυτοτομοῦντες έν μέσω τοῦ ναοῦ...*(Δούκας Μιχαήλ, *Βυζαντινοτουρκική ιστορία*, σελ. 596) και μεταβλήθηκε σε τέμενος (Πασπάτης,1877).

Η φήμη και η διασημότητα που έχει λάβει η ανωτέρω μονή οφείλεται στη διάσωση του ιδρυτικού της διατάγματος, του *Τυπικού*, που εξέδωσε ο αυτοκράτορας Ιωάννης Β΄ Κομνηνός και αφορά τη λεπτομερέστατη καταγραφή και τον τρόπο λειτουργίας της μοναστικής κοινότητας και των προσαρτημένων σε αυτήν φιλανθρωπικών-ευαγών ιδρυμάτων, ήτοι του ξενώνας, του γηροκομείου, του

μοναστικού αναρρωτηρίου καθώς και του λεπροκομείου (Σταυρακάκης, 2017). Το ένα τέταρτο περίπου του *Τυπικού* αναφέρεται σε αυτά, από τον στίχο 904 μέχρι και τον 1413 και καταγράφει με ακριβείς λεπτομέρειες όλο τον κανονισμό της λειτουργίας όχι μόνο του ξενώνα αλλά και των υπόλοιπων τριών ευαγών ιδρυμάτων. Η λεπτομέρεια και η σαφήνεια της καταγραφής του κανονισμού της λειτουργίας του ξενώνα αποδεικνύει ότι ο χώρος αυτός σχεδιάστηκε ευθύς εξ αρχής για να λειτουργήσει ως νοσοκομείο με τη σύγχρονη έννοια του όρου (Gautier, 1974· Miller, 1998).

6.2 Το Τυπικόν. Το *κτητορικόν Τυπικόν* ή *μοναστηριακόν Τυπικόν κανονιστικών διατάξεων* είναι ένα εκκλησιαστικό διάταγμα, μια μορφή καταστατικού, βάσει του οποίου δομείται και λειτουργεί ο μοναχικός βίος στην μονή για την οποία συντάχθηκε και εκδόθηκε (Σταυρακάκης, 2017· Παπαδόπουλος, 2016· Ματσάγγας, 1984). Το *Τυπικόν* το οποίο συντάσσονταν από το κτήτορα ή τον ανακαινιστή της μονής ονομάζονταν *κτητορικόν τυπικόν*, αν και έχει παρατηρηθεί ορισμένα από αυτά να συντάχθηκαν ή από κάποιο διάδοχο του κτήτορα, ή να συντάχθηκαν μεταγενέστερα από την οικοδόμηση των μονών, η να γράφηκαν καθ' υπαγόρευση του κτήτορος (Σταυρακάκης, 2017· Ματσάγγας, 1984). Επίσης άλλοτε φέρουν τον τίτλο *Τυπικόν*, όπως στις μονές του Παντοκράτορος, της Κοσμοσωτείας ή του Μάμμαντος, άλλοτε φέρουν την ονομασία *υπότύπωσης* ή *έκθεσις* όπως στις μονές του Προδρόμου του Φοβερού ή της μονής της Ευεργέτιδος ή άλλοτε ως *διάταξις* όπως στη ιδρυθείσα μονή του Μιχαήλ Ατταλειάτη στη Ραιδεστό (Παπαδόπουλος, 2016). Για την εκκλησία τα τυπικά έχουν... *την έννοια τῆς διαταγῆς, τῆς ὑποχρεωτικῆς καὶ ἄνευ ὄρων τηρήσεως τῶν ἐμπεριεχομένων διατάξεων...* (Μανάφης, 1970, σελ.53). Η θέσπιση κανόνων συμβίωσης και διαβίωσης των κοινοβιακών αυτών ιδρυμάτων ήταν απολύτως απαραίτητη ώστε να είναι επιτυχής η εποπτεία, η διοίκηση και η πνευματική καθοδήγηση των μοναχών. Ο πρώτος μοναχός ο οποίος θέσπισε κανόνες για τη ζωή, την εργασία και την πνευματική άσκηση των μοναχών ήταν ο όσιος Παχώμιος (Mayeul de Dreuille, 1999). Επίσης στα μέσα του 5^{ου} αιώνα, επειδή ο μοναχισμός και η ίδρυση μονών είχαν λάβει επιδημικές διαστάσεις και η αύξηση του αριθμού των μοναχών είχε σαν συνέπεια την παρεκτροπή και την κατάχρηση του μοναστικού ιδεώδους, κρίθηκε αναγκαία η παρέμβαση της Εκκλησίας για να εξαιρεθούν τα παραπάνω φαινόμενα (Παπαδόπουλος, 2016). Τα Τυπικά... *περιλαμβάνουν κανόνας ρυθμίζοντας τὸν βίον τῶν μοναχῶν ἐν γένει ἐν ταῖς μοναῖς καὶ διατάσσοντας τὰ τῆς διοικήσεως τῆς μονῆς...* (Μανάφης, 1970, σελ.57).

6.3 Το Τυπικόν της μονής του Παντοκράτορος. Το Τυπικόν της μονής του Παντοκράτορα υπογράφηκε από τον αυτοκράτορα Ιωάννη Β΄ τον Κομνηνό στις 15 Οκτωβρίου του 1136 μ.Χ.... *Υπεσημάνθη τὸ παρὸν τυπικόν της ἰδιοκτίτου μου μονῆς τοῦ Παντοκράτορος Χριστοῦ παρὰ τῆς βασιλείας μου, κατὰ μῆνα Ὀκτώβριον, ἰνδικτιῶνος πεντεκαίδεκάτης... Ἰωάννης ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ πιστὸς βασιλεὺς πορφυρογέννητος καὶ αὐτοκράτωρ Ρωμαίων ὁ Κομνηνός...* (Gautier, 1974, στιχ. 1670). Τα εγκαίνια τιμοῦνταν στις 4 Αυγούστου... *Τῇ αὐτῇ ἡμέρα τελοῦνται τὰ ἐγκαίνια τοῦ περικαλλοῦς καὶ θείου ναοῦ τῆς βασιλικῆς καὶ Παντοκρατορικῆς Μονῆς τοῦ Παντοκράτορος Χριστοῦ καὶ Θεοῦ ἡμῶν...* (Καμπούρογλου, 1892, *Μνημεῖα της Ἱστορίας των Αθηναίων*, III:126).

Το υπογεγραμμένο από τον αυτοκράτορα αρχέγραφο χειρόγραφο *Τυπικό* της μονής βρισκόταν στην ιδιωτική βιβλιοθήκη του Νικολάου Μαυροκορδάτου στην Κωνσταντινούπολη. Ο Μαυροκορδάτος ήταν εξαιρετικά βιβλιόφιλος και είχε μια πλουσιότατη συλλογή από χειρόγραφα και περγαμηνές, ανάμεσα σε αυτές και το *Τυπικόν*... *ἀντεγράφη ἀπαραλλάκτως ἀπὸ χειρογράφου ἐν μεμβράναις βιβλίου, αὐτοῦ φημὶ τοῦ πρωτότυπου Τυπικοῦ, σωζομένου ἐν τῇ πληρεστάτῃ βιβλιοθήκῃ τοῦ σοφωτάτου καὶ ἀοιδίμου Νικολάου βοεοβόδα Μαυροκορδάτου ἐν τῇ Κωνσταντινουπόλει, κατὰ μῆνα Ὀκτώβριον, ἰνδικτιῶνος δεκάτης τρίτης, ἔτους χιλιοστοῦ ἑπτακοσιοστοῦ τεσσαρακοστοῦ ἐννάτου ἀπὸ ἐνσάρκου οἰκονομίας...* (Βέης, 1909, σελ 281). Μετά το θάνατό του, στις 17 Σεπτεμβρίου του 1730, και μετά τον Οκτώβριο του 1749 το αρχέτυπο αποκτήθηκε από τη μονή του Μεγάλου Σπηλαίου (Gautier, 1974· Βέης, 1909). Αυτό οφείλονταν στο γεγονός ότι η μονή του Μεγάλου Σπηλαίου διέθετε στην Κωνσταντινούπολη μετόχιο, το λεγόμενο Βλαχσεραί. Οι Φαναριώτες βοήθησαν πολύ στον εμπλουτισμό του μετοχίου με χειρόγραφους κώδικες, περγαμηνές και βιβλία, τα οποία μετά στέλνονταν στη βιβλιοθήκη της μονής (Βέης, 1909). Το αρχέτυπο κείμενο αποτελούνταν από 89 φύλλα περγαμηνής, διαστάσεων 0,19X0,248 με μικρογράμματα γραφή με το πρώτο και το δεύτερο φύλλο να λείπουν. Στο τελευταίο φύλλο βρίσκονταν ερυθρογράμματα η υπογραφή του αυτοκράτορα (Λάμπρου, 1908· Βέης, 1909).

Το χειρόγραφο αυτό καταστράφηκε από την πυρκαγιά της 17^{ης} Ιουλίου του 1934. Υπάρχουν όμως τρία πιστά αντίγραφα του αρχέτυπου κειμένου. Το ένα αντίγραφο βρίσκεται στο Παρίσι, στην βιβλιοθήκη Royale de Paris και είναι ο κώδικας *Parisinus graecus 389*. Ο κώδικας αντιγράφηκε από την πρωτότυπη περγαμηνή την περίοδο από το 1709-1716 και αποτελείται από 61 χάρτινα φύλλα με

τρία λευκά στην αρχή και το τέλος και ο αντιγραφέας ονομάζεται Ιωάννης Βυζάντιος Παλαιολόγος (Gautier, 1974). Το δεύτερο είναι ο *Κώδικας αρ. 85* της Θεολογικής Σχολής της Χάλκης, ο οποίος είναι χάρτινος και η αντιγραφή του οποίου έγινε πιστά και απαράλλακτα από το πρωτότυπο το 1749 (Λάμπρου, 1908). Το τρίτο αντίγραφο είναι ο *Ζακύνθιος κώδικας*, ο οποίος ανήκε στον Στυλιανό Μιχαλίτση και βρίσκεται μετά από δωρεά του στη Φωσκολιανή βιβλιοθήκη της Ζακύνθου. Είναι χάρτινος κώδικας 36 φύλλων διαστάσεων 0,20X0,281, αντιγραφέας του οποίου ήταν ο μητροπολίτης Ουγγροβλαχίας Φιλάρετος Μιχαλίτσης το 1757 (Βέης, 1909). Από τα τρία σωζόμενα αντίγραφα, ο κώδικας της Χάλκης και των Παρισίων αντιγράφηκαν από το πρωτότυπο *Τυπικόν* ενώ ο Ζακύνθιος από τον κώδικα της Χάλκης (Ματσάγγας, 1984· Σταυρακάκης, 2017). Εικάζεται επίσης ότι το *Τυπικόν* της μονής δεν γράφτηκε από τον ίδιο τον αυτοκράτορα, αλλά συντάχθηκε καθ' υπαγόρευση του (Ματσάγγας, 1984). Το *Τυπικόν* παρέχει σημαντικές πληροφορίες για την κοινωνική κατάσταση της αυτοκρατορίας όπως επίσης παρέχονται πληροφορίες για τη δομή και την λειτουργία ολόκληρης της μονής και των ιδρυμάτων που αυτή επόπτευε.

Τα εδάφια του *Τυπικού* ξεκινούν με τους λόγους που ανάγκασαν τον αυτοκράτορα να ιδρύσει την εν λόγω μονή και εν συνεχεία το *Τυπικό* αναφέρει συνοπτικά το τι περιλαμβάνει το μοναστικό συγκρότημα καθώς και τις παροχές του προς τους πολίτες...*σὺν τούτοις δὲ σοῖ προσάγω τῶ φιλαγάθω τοὺς ὁμοδούλους, οὓς ἀδελφοὺς ὁ συμπαθὴς κατονομάσας, γήρα καὶ πόνοις τετραχωμένους καὶ τὴ πενία συνθλιβομένους καὶ νόσοις πολυτρόποις ὀδυνομένους, τοὺς δὲ καὶ αὐτὰ λελωβημένους τὰ σώματα καὶ τὴν προσήκουσαν δεχομένους ἔφ' ἅπασιν ἐπιμέλειαν, τοὺς μὲν κουφιζομένους τῶν πόνων καὶ ἀνακτωμένους τῆς ἀσθενείας καὶ τῶν τραυμάτων δεχομένους συνούλωσιν, τοὺς δὲ τῆς ἐνδείας ἀνιεμένους καὶ τὴν παράκλησιν ἐφευρίσκοντας ταῖς διατροφαῖς ταῖς ἀρκούσαις καὶ τοῖς σκεπάσμασι...* (Gautier, 1974, *Le Tyrikon*, στιχ.33-39). Από το παραπάνω απόσπασμα ορίζεται με σαφήνεια η δημιουργία του γηροκομείου... *γήρα καὶ πόνοις τετραχωμένους καὶ τὴ πενία συνθλιβομένους...* του νοσοκομείου... *νόσοις πολυτρόποις ὀδυνομένους...* και του λεπροκομείου..., *τοὺς δὲ καὶ αὐτὰ λελωβημένους τὰ σώματα...* Ο σκοπός της ίδρυσής τους ήταν η παροχή φροντίδας προς όλους... *δεχομένους ἔφ' ἅπασιν ἐπιμέλειαν...* την ανακούφιση από τους πόνους, τη θεραπεία και την επούλωση των τραυμάτων... *τοὺς μὲν κουφιζομένους τῶν πόνων καὶ ἀνακτωμένους τῆς ἀσθενείας καὶ τῶν τραυμάτων δεχομένους συνούλωσιν...* (Ματσάγγας, 1984)

6.4. Το γηροκομείο. Το γηροκομείο της μονής ήταν ένα χώρος που φρόντιζε εικοσιτέσσερις ηλικιωμένους άνδρες, παντελώς ανίκανους προς εργασία, οι οποίοι έπρεπε να ήταν ανάπηροι εξ αιτίας κάποιου τραυματισμού ή νοσήματος ...*ἐπεὶ δὲ καὶ γηροκομεῖον βούλομαι ἐν τῇ τοιαύτῃ μονῇ, ἔσονται γηροκομούμενοι ἐν αὐτῷ ἄνδρες εἰκοσιτέσσαρες, πάντες ἀνάπηροι καὶ χωλοὶ καὶ παρειμένοι καὶ ἄλλως καταπαθεῖς* (Gautier, 1974, *Le Tyrikon*, στιχ.1347). Αυτά τα κριτήρια εισαγωγής ήταν απαράβατα και κανένας, ακόμα και οι επικεφαλείς δεν μπορούσαν να τα παρακάμψουν και να γηροκομήσουν υγιείς από οποιαδήποτε κοινωνική τάξη και οι οποίοι ήταν ικανοί για τα προς το ζῆν ...*οὐκ ἔξεσται δὲ ἢ τῶ καθηγουμένῳ ἢ ἐτέρῳ τινὶ κατατάττειν εἰς τὸν τοιοῦτον ἀριθμὸν τῶν γερόντων ὑγιεῖς τίνας ἄνδρας καὶ εὐρωστούς, εἴτε ἀπὸ τῆς μονῆς, εἴτε ἀπὸ τινῶν ἀρχόντων ἢ καὶ ἐκκλησιῶν, εἴτε δούλους εἴτε ἐτέρους, δυνάμενους ἐκ τῶν ἰδίων ἔργων τὰς τοῦ ζῆν ἀφορμᾶς πορίζεσθαι .μεγάλῃ γὰρ τὴν κατάκρισιν ἐπισείομεν αὐτῷ τὲ τῶ καθηγουμένῳ καὶ τοῖς λοιποῖς, εἰ τὴν τοιαύτην ἀκολουθίαν παραβῆναι ὄλως ἐπιχειρήσαιεν...* (Gautier, 1974, *Le Tyrikon*, στιχ.1350-1355). Επικεφαλής του γηροκομείου ήταν ο *γηροκόμος* ο οποίος ήταν μοναχός της μονής με θέση ἀμισθη ο οποίος συνεπικουρούσαν από ἑξὶ ἐμμισθους υπηρέτες για τη φροντίδα των γερόντων ...*ἔσεται δὲ καὶ κατὰ καιροὺς γηροκόμος ἀπὸ τῶν ἐν τῇ μονῇ μοναχῶν, ὁ τῶν πολλῶν εὐλαβέστερος, ὃς πάσαν ἐπιμέλειαν καὶ σπουδὴν ποιήσεται πρὸς τὸ ἐξυπηρετεῖσθαι καλῶς τοὺς γηροκομουμένους... ὑπουργήσουσι δὲ αὐτοῖς καὶ ὑπηρεταὶ ἕξ...οἱ δὲ ὑπηρεταὶ τούτων ἕξ ὄντες λήψεται ἕκαστος ὑπὲρ ρόγας ἀνὰ ὑπέρπυρα νομίσματα δύο...*(Gautier, 1974, *Le Tyrikon*, στιχ.1379-1381).

Το γηροκομείο δεν είχε προσωπικό υγείας και όταν κάποιος από τους γέροντες νοσούσε από κάποιο νόσημα, ο γηραιότερος ειδοποιούσε τον νοσοκόμο του ξενώνα...*ὁ τοῦ γηροκομείου πρεσβύτερος ὑπομνήσει τὸν τοῦ ξενῶνος νοσοκόμον καὶ δοθήσεται εἶδησις τῶ ἰατρείῳ καὶ ἐπιτρέψουσι τινὶ τῶν ἰατρῶν ἢ τῶν ὑπουργῶν ἐπιμεληθεῖναι τοῦ νοσοῦντος, ὡς εἴρηται, ὥστε τὴν ἀπαλλαγὴν τῆς τοιαύτης νόσου τοῦτον εὐρεῖν...*(Gautier, 1974, *Le Tyrikon*, στιχ.1370-131375). Σύμφωνα με το καταστατικό, ο νοσοκόμος έστελνε ένα γιατρό ή βοηθό για να δει τον γέροντα και να αποφασίσει αν η κατάστασή του μπορούσε να αντιμετωπιστεί στο γηροκομείο. Αν όχι ο γέροντας μεταφέρονταν στον ξενώνα για νοσηλεία και θεραπεία και μετά την ανάκτηση της υγείας του μεταφερόταν αμέσως στο γηροκομείο ...*ἢ δὲ βαρυτέρα ἢ νόσος διαγνωσθεῖ καὶ εἰς τὸν ξενῶνα ἀνακλιθήσεται καὶ τῆς δεούσης ἐπιμελείας καὶ ἰατρείας ἀξιωθήσεται καὶ αὐθις ἀναρρωσθεῖς εἰς τὸ γηροκομεῖον ἐπανελεύσεται...*(Gautier, 1974, *Le Tyrikon*, στιχ. 1375-1377). Οι ηλικιωμένοι

μπορούσαν να κάνουν χρήση του λουτρού που υπήρχε στο ξενώνα δυό φορές το μήνα ...λουθήσεται δὲ καὶ δις τοῦ μηνὸς ἕκαστος τῶν γηροκομιτῶν ἐν τῷ λοετρῷ τοῦ ξενῶνος...(Gautier, 1974, *Le Tyrikon*, στιχ.1378-1379). Το δισαιολόγιό τους αποτελείτο ἀπὸ ψωμί, λάδι, ὄσπρια καὶ τυρί καθὼς καὶ κρασί ...λήφεται δὲ ἕκαστος τῶν γηροκομιτῶν ψωμία ἐτησίως μοδίων θαλασσίων εἴκοσιν, οἴνου μέτρα θαλάσσια δεκαοκτώ, ὄσπριου μοδίους θαλασσίους δύο, τυροῦ λίτρας πενήκοντα, ἐλαίου μέτρον θαλάσσιον ἐν ... (Gautier, 1974, *Le Tyrikon*, στιχ.1356-1360).

6.5 Το μοναστικό αναρρωτήριο. Εἰδικὴ μνεία γίνεται στο *Τυπικόν* για τους ἀσθενεῖς μοναχοὺς τῆς μονῆς. Το μοναστικό ἀναρρωτήριο ἦταν ἕνας χώρος μέσα στη μονή καὶ παρείχε θεραπεία στους μοναχοὺς. Ἀρχικά ἡ νοσηλεία γίνονταν στο κελλί του ἀσθενοῦς μοναχοῦ...*Εἰ δὲ τις ἐπὶ τοσοῦτον νόσει ὡς κλινῆρης εἶναι καὶ μὴ βαδίζειν δύνασθαι, γινέσθω ἐν τῷ κελλίῳ αὐτοῦ ἢ προσήκουσα ἐπιμέλεια ...* (Gautier, 1974, *Le Tyrikon*, στιχ.379-380). Ἡ θεραπεία γινόταν ἀπὸ το ἰατρικὸ προσωπικὸ του ξενώνα καὶ πιο συγκεκριμένα ἀπὸ ἑκτακτοὺς γιαιτροὺς οἱ οἱποιοὶ καὶ προμηθεύονταν ἀπὸ το φαρμακεῖο του ξενώνα το ἀνάλογο υλικά καὶ θεραπευτικά σκευάσματα ...*δύο ἰατροὺς περισσοὺς ἐπὶ τῷ δουλεύειν εἰς τὴν μονὴν μῆνα παρὰ μῆνα καὶ ἐπιμελεῖσθαι παντοίως τῶν ἐν ταύτῃ νοσοῦντων, λαμβάνοντας ἀπὸ τοῦ νοσοκομείου τὰς καταλλήλους τοῖς νοσοῦσιν ἰατρείας, βοηθήματα τὲ καὶ ἔμπλαστρα καὶ ἕτερα εἶδη τὰ χρειώδη...* (Gautier, 1974, *Le Tyrikon*, στιχ.1063-1066). Στὴν περίπτωση που ἡ κατάσταση τῆς υγείας του ἀσθενοῦς κινδύνευε ἢ ἦταν σοβαρὴ, υπήρχε ἕνας εἰδικὸς χώρος με ἕξι κρεβάτια, το *τρίκλινον* ἢ *τρικλινάριον*...*ἐχέτω δὲ καὶ τὸ τρικλινάριον κλίνας στρωμένας ἐξ λόγῳ τῶν βουλομένων ἀνακλίνεσθαι ...* (Gautier, 1974, *Le Tyrikon*, στιχ.386). Ἀν κρίνονταν ἀναγκαῖα ἡ διαμονὴ του γιαιτροῦ δίπλα ἀπὸ τον ἀσθενὴ εἶχε προβλεφθεῖ να υπάρχει ἕκα ἀκόμη κρεβάτι για αὐτό...*καὶ ἐτέραν λόγῳ τοῦ ἰατροῦ μέλλοντος καὶ τούτου παραμένειν τοῖς κάμνουσιν, ὅποτε χρειαῖα κατεπείγει...* (Gautier, 1974, *Le Tyrikon*, στιχ.388-389). Ἐπίσης, ἐπειδὴ ἡ λουτροθεραπεία ἦταν ἕνα επικουρικὸ ἔσο ἀποκατάστασης τῆς υγείας καὶ ἀναπόσπαστο θεραπευτικὸ μέρος (Σταυρακάκης, 2012), το ἀναρρωτήριο διέθετε ὅλα τα ἀπαραίτητα εἶδη του λουτροῦ τα οἱποῖα ἔπρεπε να ἐπαρκούν για ὅλους ὄσους ἕκαναν χρῆση ...*ἔστωσαν δὲ καὶ τὰ ἐπιτήδεια πρὸς τὸ λούεσθαι διαρκῶς ἐναποτεθειμένα, καδδάρια λέγω, ἐπιχυτάρια καὶ σαπωνάρια, σάβανα, κομοεκμάγια, λέντια καὶ λοιπά, ὡς ἐξαρκεῖν ἐξ ἅμα λουομένοις. Τούτοις δὲ οὐ μόνον οἱ νοσοῦντες χρῆσονται ἀλλὰ καὶ πάντες ἀπλῶς οἱ μοναχοὶ...* (Gautier, 1974, *Le Tyrikon*, στιχ.389-393). Ἡ περιποίηση των ἀσθενῶν μοναχῶν ἔπρεπε να γίνεται σύμφωνα με τὴ βούληση

του αυτοκράτορα...*ἔφ' ὅσον ἐποιήσατε ἐνὶ τοιούτων τῶν ἀδελφῶν μου τῶν ἐλαχίστων, ἐμοὶ ἐποιήσατε. Καὶ περὶ μὲν τῶν νοσοῦντων ταῦτα ...*(Gautier, 1974, *Le Tyrikon*, στιχ.396).

6.6. Το λεπροκομείο. Λόγω της αύξησης του πληθυσμοῦ της Κωνσταντινούπολης, η οποία τον 12^ο αιώνα πλησίαζε τις 800.000, το υπάρχον λεπροκομείο του Ζωτικού στην περιοχή του Ηρίου, απέναντι από την πόλη ήταν ανεπαρκές (Jacoby, 1961· Ματσάγγας, 1984). Γιαυτό και ο Κομνηνός, έχοντας γνώση της κατάστασης φρόντισε και για την ίδρυση ενός ακόμη λεπροκομείου...*ἐπεὶ δὲ καὶ ἀδελφοὺς τίνας τῶν κατεχομένων τῆ ἱερὰ νόσω ἐβουλόμεθα ἰδιαζόντως ἐν τινὶ τρόπῳ ἀφιερῶσαι καὶ τὴν οἰκονομίαν αὐτῶν...* (Gautier, 1974, *Le Tyrikon*, στιχ.1390). Ο χώρος του λεπροκομείου ήταν ένας ιδιαίτερος χώρος, δομικά διαχωρισμένος από τη μονή λόγω του φόβου της μεταδοτικότητας του νοσήματος...*οἰκοδομησαὶ μὲν ἰδιαιτάτην κατοικίαν σύνεγγυς τῶν ἐτέρων τρικλίνων, ἐν οἷς οἱ ἀδελφοὶ νῦν διαγουσι, καὶ μάλιστα πλησιάζουσαν τῷ γηροκομείῳ τοῦ βασιλέως κυροῦ Ρωμανοῦ...*(Gautier, 1974, *Le Tyrikon*, στιχ.1399-1401). Η ακριβής θέση του δεν έχει εντοπιστεί ενώ το σκεπτικό του αυτοκράτορα ήταν ότι αυτοὶ οι ασθενεῖς θα πρέπει να εἶναι ανενόχλητοι «...*ἀφορίσθαι πρὸς τὸ εἶναι ταύτην αὐτοῖς ἀνενόχλητον...*(Gautier, 1974, *Le Tyrikon*, στιχ.1093) και ο χώρος οἰκδόμησής του δεν θα δημιουργούσε προβλήματα στους κατοίκους της πόλης... *ἔδοξε δὲ τὸ μὲν ἐν τῇ πόλει τὸν τοιοῦτον τόπον τῆς τούτων καταμονῆς καὶ διαγωγῆς ἀφορισθῆναι διὰ τὸ συγκεχυμένον τῶν οἰκήσεων τοῖς ἐκ γειτόνων οἰκούσι φανῆναι δυσχερὲς καὶ δυσπρόσιτον...*(Gautier, 1974, *Le Tyrikon*, στιχ.1395). Περισσότερες πληροφορίες για το λεπροκομείο δεν παρέχονται μέσα στο *Τυπικόν*, όχι μόνο για την τοποθεσία του αλλά ούτε για τον αριθμὸ των φιλοξενουμένων λεπρῶν, ούτε για τους χώρους και την οργάνωσή τους, αλλά ούτε και για το προσωπικό του (Peregrine, 2005).

7. Ο Ξενώνας.

7.1 Οι Εγκαταστάσεις. Σε κανένα άλλο από τα διασωθέντα βυζαντινά *Τυπικά* δεν παρέχονται τόσες λεπτομερεῖς πληροφορίες για ένα νοσηλευτικό ἴδρυμα ὅσο σε αυτό του Ἰωάννη Κομνηνοῦ. Το ιατρικό αυτό κέντρο εἶχε ἕνα διττὸ χαρακτηριστικό, την πρόληψη και τη θεραπευτικὴ αντιμετώπιση των ασθενειῶν και για την εὐρυθμὴ και απρόσκοπτη λειτουργία του ο αυτοκράτορας αφιέρωσε ἕνα μεγάλο μέρος του ὅλου *Τυπικοῦ*, από τους στίχους 904 μέχρι και τον 1413 (Ματσάγγας, 1984). Παρά του ὅτι δεν ακολουθεῖται μια λογικὴ σειρά στη γραφή των κανονιστικῶν του

διατάξεων αλλά περιπλανάται σε δεύτερα θέματα και επανέρχεται, το κείμενο αυτό παρέχει ανεκτίμητες πληροφορίες για την οργάνωση των ξενώνων του 12^{ου} αιώνα στο Βυζάντιο (Miller,1998).

Η βούληση του αυτοκράτορα ήταν σαφής:... *Ἐπεὶ καὶ ξενῶν ἀφορίσθη παρὰ τῆς βασιλείας μου, ἔχει ὀφείλων ἀνακεκλιμένους ἀρρώστους πενήκοντα, βούλομαι καὶ διατυπῶ κλῖνας μὲν εἶναι τοσαύτας εἰς ἀνάπαυσιν τῶν τοιούτων ἀρρώστων...*(Gautier, 1974, *Le Tyrikon*, στιχ.904-906). Σύμφωνα με την παραπάνω αναφορά ο ξενώνας ήταν δυναμικότητας πενήντα ασθενῶν οι οποίοι είχαν ατομικά κρεβάτια και δεν ακολουθεῖτο η συνήθεια των νοσοκομείων Δυτικού τύπου όπου κάθε κρεβάτι το μοιραζόντουσαν ασθενεῖς περισσότεροι του ενός (Miller,1998). Οι πενήντα αυτές κλίνες διαιρούσαν σε: 10 χειρουργικές, 8 για οφθαλμολογικά ή οξέα περιστατικά, 12 γυναικολογικές, και οι υπόλοιπες 20 για γενικά περιστατικά ...*ἔσονται δὲ ἀπὸ τούτων τῶν πενήκοντα, δέκα μὲν λόγῳ τῶν ἐνοχλουμένων τραύμασιν ἢ καὶ κεκλασμένων, λόγῳ δὲ τῶν ὀφθαλμιόντων καὶ κοιλιακῶ κατεχομένων νοσήματι καὶ ἕτεροις τισὶν ὀξυτάτοις ἐπωδύνοις ἕτεροι ὀκτώ, ταῖς δὲ γυναιξὶ ταῖς νοσοῦσαις ἀφορισθήσονται κλῖναι δώδεκα, καὶ αἱ λοιπαὶ τοῖς ἀπλῶς νοσοῦσιν ὑπολειφθήσονται...*(Gautier, 1974, *Le Tyrikon*, στιχ.907-911). Κάθε κρεβάτι ἔπρεπε να ἔχει στρώμα, σεντόνια, μαξιλάρι και ἓνα πάπλωμα και δύο κουβέρτες παραπάνω για το χειμῶνα... *Ἐκάστη δὲ κλίνη ἐχέτω: τζόλιον ἔν, πιλωτὸν μετὰ προσκεφαλαίου καὶ ἐφάπλωμα, κατὰ δὲ τὸν χειμῶνα καὶ λονίσκια δύο...*(Gautier, 1974, *Le Tyrikon*, στιχ.914) Τα κρεβάτια ἦταν χωρισμένα σε πέντε αίθουσες ... *Ἐπεὶ αἱ τοιαῦται πενήκοντα κλῖναι εἰς πέντε ὀρδίνους διήρηνται...*(Gautier, 1974, *Le Tyrikon*, στιχ.916) κάθε μια από τις οποίες είχε διαφορετικό μέγεθος λόγω του διαφορετικού αριθμοῦ των κλινῶν που διέθετε. (Ματσάγγας, 1984· Miller, 1998). Σε κάθε αίθουσα υπήρχε και ἓνα επιπλέον κρεβάτι το οποίο και χρησιμοποιούνταν στην περίπτωση υπεράριθμης εισαγωγῆς... *ἔσεται καὶ ἔφ ἐκάστῳ ὀρδίῳ παρακράββατον ἔν, ἐν ᾧ τεθήσεται εἰ τις τῶν νοσοῦντων ἀναγκαῖος μὲν ἐστὶ διὰ τὸ κατεπεῖγον τῆς νόσου ἀνακλιθῆναι...*(Gautier, 1974, *Le Tyrikon*, στιχ.917-920). Επίσης εἶχε προβλεφθεῖ να υπάρχουν για τους βαρέως πάσχοντες ἑξὶ επιπλέον κρεβάτια τα οποία εἶχαν διάτρητα τα στρώματα στη μέση για την ευκολία της ἀφόδευσης των ασθενῶν αυτῶν ...*πάρεξ δὲ τῶν τοιούτων κραββάτων, καὶ ἕτεροι κλῖναι ἀφορισθήσονται περισσὰ ἕξ, ἔχουσαι πιλωτὰ κατὰ τὸ μέσον τετρυπημένα, λόγῳ τῶν μὴ δυναμένων ὄλως μετακινεῖσθαι ἢ διὰ τὸ τῶν νοσημάτων ὄξυ ἢ διὰ τὴν τῆς δυνάμεως ἄκραν ἀσθένειαν ἢ πολλάκις καὶ διὰ τὸ τῶν ἐπισυμβαινόντων τραυμάτων ἐπώδυνον...* (Gautier, 1974, *Le Tyrikon*, στιχ.920-924). Ἐτσι ο ξενώνας σε πλήρη

λειτουργία φιλοξενούσε 61 άτομα. Ειδική μνεία γίνεται για τα λευχίματα στα οποία έπρεπε να αντικαθίστανται οι φθορές και να συντηρούνται οι κλινοστρωμένες ενώ ο ξενώνας διέθετε για τους φτωχότερους και άπορους ασθενείς είκοσι ιμάτια (Gautier, 1974, *Le Tyrikon*, στιχ.925-936).

Για την θέρμανση των χώρων υπήρχαν τρεις εστίες οι *άρουλες*. Η *άρουλα* ήταν μια εστία η οποία υπήρχε στο κέντρο του θαλάμου η οποία χρησιμοποιούνταν όχι μόνο για τη θέρμανση του χώρου αλλά και για παρασκευή φαγητού. Πάνω από την εστία υπήρχε τρούλος ο οποίος έφερε ανοίγματα για τον ελκυσμό του καπνού και για φωτισμό ενώ ο τρούλος στερεώνονταν με τέσσερα τόξα σε τέσσερις κίονες, το λεγόμενο *τερακιόνιον* (Ορλάνδος, 1941). Από τις τρεις *άρουλες* του ξενώνα η μία, που ήταν και η μεγαλύτερη βρίσκονταν στο χώρο των κοινών νοσημάτων ενώ υπήρχε ακόμη μία στο γυναικείο θάλαμο και μια στο χειρουργικό.. *"Εσεται δὲ εἰς τὸν ξενώνα ἄρουλα μεγάλη μία, εἰς τὸ τραῦμα μικρὰ μία καὶ εἰς τὸ γυνακεῖον ἑτέρα μία καὶ χορηγηθήσονται ὑπὲρ αὐτῶν ἑτησίως καρβωνίου ἄμαζαι εἴκοσι...*(Gautier, 1974, *Le Tyrikon*, στιχ.1152-1154).

Οι ασθενείς του ξενώνα είχαν πρόσβαση στο λουτρό το οποίο διέθετε η μονή αφού η λουτροθεραπεία αποτελούσε μέρος της αποκατάστασής τους (Σταυρακάκης, 2012). Οι ασθενείς πήγαιναν στο λουτρό δύο φορές την εβδομάδα ή και συχνότερα αν αυτό κρίνονταν απαραίτητο από τους θεράποντες ενώ υπήρχαν σε επάρκεια όλα τα λουτρικά λευχίματα και σκευή...*Ἐπεὶ δὲ καὶ λοετροῦ χρεία τοῖς νοσοῦσι λουθήσονται δις τῆς ἑβδομάδος...ἐν τῷ λοετρῷ τοῦ ξενῶνος. Εἰ δὲ τις διὰ περίστασιν συχνότερως δέοιτό της ἀπὸ τοῦ λοετροῦ θεραπείας ἔξει ἔπ ἀδείας ὁ οὔτω κάμνοντι παρακολουθῶν ἰατρὸς εἰσάγειν αὐτὸν ὀπηνίκα βούλεται ἐν τῷ βαλανείῳ παρὰ μηδενὸς καλυόμενος...*(Gautier, 1974, *Le Tyrikon*, στιχ.1051-1060).

Σύμφωνα με την αναφορά του *Τυπικού*, οι εγκαταστάσεις του ξενώνα περιελάμβαναν ένα μεγάλο αριθμό θεραπευτικών και βοηθητικών οικημάτων τα οποία ήταν γύρω από μια εσωτερική αυλή και επικοινωνούσαν μεταξύ τους. Η κυρία είσοδος βρισκόταν στην ανατολική πλευρά του συγκροτήματος...*ὡς πρόπυλον μετὰ δύο κίωνων καὶ παραστάδων...*(Ορλάνδος, 1941, σελ. 200). Η είσοδος αυτή επικοινωνούσε δια θολωτού διαδρόμου με την κύρια αυλή, την *παραπυλίδα*...*ἢ παραπυλὶς ἀνοιγῆσεται...*(Gautier, 1974, *Le Tyrikon*, στιχ.503), ενώ με δεύτερη δίοδο, το παραπόρτι, η κύρια με την δευτερεύουσα αυλή των βοηθητικών διαμερισμάτων. Δίπλα από την κεντρική είσοδο ήταν ο χώρος του θυρωρείου και αριστερά της

εισόδου το εξωτερικό ιατρείο ενώ δεξιά ήταν το γραφείο των γιατρών. (Ορλάνδος, 1941, σελ.202) Δύο τουαλέτες εξυπηρετούσαν τις ανάγκες των αρρώστων ενώ σε κάθε θάλαμο-*όρδινο*- υπήρχε ακοίμητη κανδήλα προσφέροντας φωτισμό ενώ ακόμη μία υπήρχε και στην είσοδο του ξενώνα. Για τις λατρευτικές ανάγκες των τροφίμων υπήρχαν δύο αλτάρια, ένα για τους άνδρες και ένα για τις γυναίκες (Gautier, 1974, *Le Tyrikon*, στιχ.1082-1085). Τα βοηθητικά διαμερίσματα της δεύτερης αυλής στέγαζαν τα γραφεία των λογιστών, το μαγειρείο, το αρτοποιείο και το φούρνο, το πλυντήριο, το εργαστήριο του ακονιστού και μυλοχαράκτου, κελλιά ιερέων και καταλύματα των υπηρετών (Gautier, 1974, *Le Tyrikon*, στιχ.981-1020).

7.2 Το Ιατρικό Προσωπικό. Η επάνδρωση του νοσοκομείου έγινε αυστηρά βάσει των κανονισμών του *Τυπικού*... *Ἐκδουλεύσουσι ἐκάστω ὀρδίῳ ἰατροὶ δύο, ὑπουργοὶ ἔμβραθοι τρεῖς καὶ περισσοὶ ὑπουργοὶ δύο καὶ ὑπηρετὰ δύο. Ἀπὸ μέντοι τῶν ὑπουργῶν ἐκάστη ἐσπέρα παραμένουσι τοῖς νοσοῦσιν ὑπουργοὶ τέσσερις καὶ ὑπόργισσα μία, ἡγουν εἰς ἕκαστον ὀρδινὸν εἷς, οἱ καὶ ἐξκουβίτορες καλοῦνται. Τῷ δὲ τῶν γυναικῶν ὀρδίῳ ἰατροὶ μὲν ἔσσονται δύο, παρακολουθήσει δὲ καὶ ἰάτραίνα μία, καὶ ὑπόργισσαι ἔμβραθοι τέσσερις καὶ περισσαὶ δύο καὶ ὑπηρετρίαι δύο...*(Gautier, 1974, *Le Tyrikon*, στιχ.938-943). Σύμφωνα με το παραπάνω εδάφιο, στον κάθε θάλαμο του ξενώνα εργάζονταν δύο γιατροί τους οποίους συνεπικουρούσαν δύο τακτικοί βοηθοί ιατρών (νοσηλευτές), δύο έκτακτοι και δύο υπηρέτες (Papadopoulos-Kerameus, 1975· Κουρκούτα,1993). Οι δύο γιατροί που εργάζονταν στο γυναικολογικό τμήμα συνεπικουρούνταν από μια γυναίκα ιατρό, τέσσερις τακτικές βοηθούς (νοσηλεύτριες) και δύο έκτακτες καθώς και από δύο υπηρέτριες. Επιπλέον υπήρχαν τέσσερις γιατροί, δύο χειρουργοί και δύο παθολόγοι οι οποίοι επάνδρωναν το τμήμα των εξωτερικών ιατρείων συνεπικουρούμενοι επίσης από τέσσερις τακτικούς και τέσσερις έκτακτους βοηθούς (νοσηλευτές). Οι χειρουργοί των εξωτερικών ιατρείων παρακολουθούσαν και τις γυναίκες του γυναικείου θαλάμου στην περίπτωση που αυτές έπασχαν από κάποιο χειρουργικό πρόβλημα ...*Λόγω δὲ τῶν ἐξωθεν ἐρχομένων ἀρρώστων ἔσσονται ἰατροὶ περισσοὶ τέσσερις, ἀφ' ὧν οἱ δύο μὲν ἔσσονται διαιτητικοί, οἱ δὲ δύο τραυματικοί. οἱ δὲ τοιοῦτοι δύο τραυματικοὶ καὶ εἰς τὸ γυναικεῖον δουλεύουσιν, ὀπηνίκα τύχη τινὰ τῶν γυναικῶν τραυματικὸν ἔχειν νόσημα. Τούτοις δὲ τοῖς τέσσερις ἰατροῖς τοῖς ἀφωρισμένοις λόγω τῶν ἐξωθεν ἐρχομένων ἀρρώστων παρακολουθήσουσι καὶ ὑπουργοὶ τέσσερις ἔμβραθοι, καὶ περισσοὶ ἕτεροι τέσσαρες, ἀφ' ὧν οἱ δύο καὶ εἰς τὸ μοναστήριον ἐκδουλεύουσιν ἐναλλάξ κατὰ μήνα...*(Gautier, 1974, *Le Tyrikon*, στιχ.947-954). Ιεραρχικά επικεφαλής όλου του ιατρικού προσωπικού ήταν δύο ιατροί

οι οποίοι ονομάζονταν *πρωτομηνίται*... *Ἀπὸ δὲ τῶν τοιούτων ἰατρῶν τῶν εἰς τοὺς ὀρδίνους κατατεταγμένων, οἱ μὲν δύο, οἱ πρῶτοι καὶ πρωτομηνίται ὀνομασθήσονται*... (Gautier, 1974, *Le Tyrikon*, στιχ.945), και ἔπονταν οι χειρουργοί, οι τέσσερις γιατροί του γενικού τμήματος και τελευταίοι ιεραρχικά ἦταν οι εργαζόμενοι ιατροί στο γυναικολογικό τμήμα (Miller,1998). Αυτή η ιατρική ιεραρχία αποτυπώνεται στα εδάφια της μισθοδοσίας του προσωπικού (Gautier, 1974, *Le Tyrikon*, στιχ.1178-1194). Ὅλη αυτή η ομάδα υγείας, ακόμη και οι *πρωτομηνίται*, ελέγχονταν από δύο άλλους ιατρούς οι οποίοι ἦταν πρώτοι τη τάξει και ονομάζονταν *πριμμικήριοι*... *Ἔσονται δὲ καὶ δύο ἐπέκεινα τῶν ἐν τοῖς ὀρδίνοις ἰατρῶν πριμμικήριοι* (Gautier, 1974, *Le Tyrikon*, στιχ.946). Αυτοί επέβλεπαν ὅλη τη θεραπευτική διαδικασία και δούλευαν κάθε ένας εναλλάξ ανα μήνα, συνολικά εργάζονταν ἕξι μήνες το χρόνο. Επισκέπτονταν τους ασθενείς καθημερινά και ἐπόπτευαν το θεραπευτικό πρόγραμμα και τη διατροφή ενώ είχαν και τη δυνατότητα επιβολής πειθαρχικών κυρώσεων σε περίπτωση αμέλειας. Επίσης είχαν τη δυνατότητα να ελέγχουν και τις διαγνώσεις των ιατρῶν των εξωτερικῶν ιατρείων και τη δυνατότητα να καλέσουν και δεύτερο ἐμπειρότερο γιατρό για να πιστοποιήσει τη διάγνωση ενώ αυτοί εκπροσωπούσαν και το προσωπικό στις διάφορες τελετές που ἐλάμβαναν χώρα στη μονή ... *ὁ δὲ τῶν ἐρχομένων ἔξω του ξενῶνος ἀρρώστων, εἰ τινὰ δυσιάτως εὖρη νοσοῦντα, ὁ τεταγμένος ἐκεῖσε ἰατρός ἀναδιδάξει περὶ τούτων τὸν πριμμικήριον καὶ κατὰ ἔλευσιν ἐκείνου ἀπελεύσεται καὶ ἕτερος ἰατρός πρὸς τὴν ἐπίσκεψιν τοῦ καμνοντος, ὁ τῶν λοιπῶν ἐμπειρότερος, καὶ ἐπιμεληθήσεται προσηκόντος αὐτοῦ πρὸς τὸ τυχεῖν τῆς ἰάσεως*... (Gautier, 1974, *Le Tyrikon*, στιχ.975-979).

Ὅλο το ιατρικό προσωπικό του ξενώνα εργάζονταν ανα μήνα, κανόνας ο οποίος δεν ἴσχυε για το νοσηλευτικό προσωπικό. Το ιατρικό προσωπικό ἐξέταζε τους ασθενείς καθημερινά και ἀπὸ την 1^η Μαΐου μέχρι και την 14^η Σεπτεμβρίου η ἐπίσκεψη γινόταν και ἀπόγευμα ... *Ἀπαντες οἱ ἰατροὶ μερισθήσονται εἰς δύο, καὶ οἱ μὲν ἡμίσεις τὸν ἕνα μήνα δουλεύουσιν, οἱ δὲ ἕτεροι ἡμίσεις τὸν ἕτερον. Ὅμοίως δὲ καὶ οἱ δύο πριμμικήριοι. Καὶ προσελεύσονται στὸν ξενώνα κατ'ἐκάστην ἡμέραν ἀδιακόπτως, ἀπ' ἀρχῆς δὲ τοῦ Μαΐου μέχρι τοῦ Σταυροῦ καὶ κατὰ τὰ δειλινὰ προελεύσονται καὶ ἐπισκέψονται τοὺς νοσοῦντας ἐπιμελῶς*... (Gautier, 1974, *Le Tyrikon*, στιχ.955-961).

Συνοπτικά, το ιατρικό προσωπικό του ξενώνα:

Εργάζονταν ἀνά μήνα, συνολικά εργάζονταν ἕξι μήνες το χρόνο. Προσέρχονταν στο ξενώνα κάθε πρωί και ἀπὸ Μάιο μέχρι Σεπτέμβριο και ἀπόγευμα. Επισκέπτονταν τους ασθενείς με προσοχή, δείχνοντας ιδιαίτερη ἐπιμέλεια. Μετά ἀπὸ την ἐξέταση ἢ

την θεραπευτική παρέμβαση στον κάθε ασθενή έπρεπε να καθαρίζουν τα χέρια τους στους χάλκινους νιπτήρες που υπήρχαν για το σκοπό αυτό σε κάθε θάλαμο...*ἀλλὰ καὶ χερνιβόξεστα χαλκὰ ἔσονται διόλου, καθ' ἕκαστον ὄρδινον ἐν πρὸς τὸ ἀπονίπτεσθαι τοὺς ἰατροὺς μετὰ τὸ ἐκτελέσαι ἐπὶ τοῖς ἀρρώστοις ὅποσα ἐκάστω πρὸς θεραπεία συμβάλλεται...*(Gautier, 1974, *Le Tyriakon*, στιχ.1275-1277). Οι πριμμικήριοι δεν χρεώνονταν θάλαμο λόγω του ότι είχαν και το καθήκον της επιτήρησης και της εύρυθμης λειτουργίας του ξενώνα...*διὰ τοῦτο γὰρ οὐδὲ ὄρδινον ὀφείλει ἔχειν, ὡς μόνης τῆς ἐπιτηρήσεως ἀντὶ παντὸς ἔργου τούτω ἀνακειμένης...*(Gautier, 1974, *Le Tyriakon*, στιχ.973-974). Έλεγχαν αν η νοσηλεία και η θεραπεία των ασθενών γινόταν σύμφωνα με τις θεραπευτικές επιταγές της εποχής . Φρόντιζαν τα κακώς κείμενα και αντιμετώπιζαν τις δυσχέρειες και δυσλειτουργίες του ξενώνα. Ενημερώνονταν για την κατάσταση των ασθενών και είχαν υπό την εποπτεία τους το τμήμα των εξωτερικών ιατρείων (Miller,1998· Ματσάγγας,1984).

7.3 Το Νοσηλευτικό Προσωπικό. Όπως το *Τυπικόν* όριζε επακριβώς το ιατρικό προσωπικό του ξενώνα, όριζε και το νοσηλευτικό. Οι νοσηλευτές και οι νοσηλεύτριες του ξενώνα φέρουν τον τίτλο του *υπουργού* και της *υπουργισσας* αντιστοίχως (Gautier, 1974, *Le Tyriakon*, στιχ.939-940). Το ότι ο νοσηλευτής και η νοσηλεύτρια είχαν τον παραπάνω τίτλο συνάγεται από έμμεσες πηγές, αφού καμιά άμεση αναφορά δεν κάνει σύνδεση του όρου με το νοσηλευτή παρά μόνο έμμεσες συσχετίσεις υπάρχουν (Papadopoulos-Kerameus, 1975, *Τα θαύματα του Αγίου Αρτεμίου, θαύμα κβ*,σελ.28-31·Κουρκούτα, 1993· Telea, 2012· Risse, 2009). Επίσης μια ακόμη διάκριση που αφορούσε τους νοσηλευτές ήταν οι *περισσοί* και οι *έμβαθμοι υπουργοί* που υποδήλωνε τους έκτακτους και τους τακτικούς. Υπάρχει η άποψη ότι ο *περισσός υπουργός* μετά από κάποιο διάστημα θητείας και εκπαίδευσης υποβάλλονταν σε εξετάσεις και γινόταν *έμβαθμος* (Miller,1998). Σύμφωνα με τις κανονιστικές διατάξεις σε κάθε θάλαμο εργάζονταν πέντε νοσηλευτές, τρεις μόνιμοι και δύο έκτακτοι. Αυτοί δούλευαν στους τέσσερεις θαλάμους-τμήματα, ήτοι στο χειρουργικό, στο οφθαλμολογικό και στους δύο θαλάμους του παθολογικού. Στο γυναικολογικό τμήμα εργάζονταν μόνο νοσηλεύτριες, οι οποίες ήταν τέσσερεις μόνιμες και δύο έκτακτες. Συνολικά και σύμφωνα με το *Τυπικόν* ο ξενώνας είχε 26 άτομα νοσηλευτικό προσωπικό. Η νυχτερινή βάρδια του ξενώνα είχε μία νοσηλεύτρια στο γυναικολογικό και 4 νοσηλευτές στα υπόλοιπα 4 τμήματα οι οποίοι ονομάζονταν *εξκουβίτορες*. Το σχετικό απόσπασμα του *Τυπικού* είναι απόλυτο και ακριβές ...*ἐκδουλεύουσιν ἐκάστω ὄρδίνω...ὕπουργοὶ ἔμβαθμοὶ τρεῖς, καὶ περισσοὶ ὕπουργοὶ δύο*

καὶ ὑπηρετᾶται δύο. Ἀπὸ μέντοι τῶν ὑπουργῶν ἑκάστη ἑσπέρα παραμένουσι τοῖς νοσοῦσιν ὑπουργοὶ τέσσαρες καὶ ὑπουργισσα μία, ἥγουν εἰς ἕκαστον ὄρδινον εἶς, οἱ καὶ ἐξκουβίτορες καλοῦνται. Τῷ δὲ τῶν γυναικῶν ὄρδίνῳ...ὑπουργισσαι ἔμβαθμαι τέσσαρες καὶ περισσαὶ δύο καὶ ὑπηρετῆραι δύο...(Gautier, 1974, *Le Tyriakon*, στιχ.937-943).

Τα καθήκοντα των υπουργῶν και των υπουργισσῶν του ξενώνα του Παντοκράτορα, είτε περισσῶν είτε ἔμβαθμων δεν αναφέρονται πουθενά στο *Τυπικόν*. Μόνο υποθετικά και βάσει τις ἑμμεσες αναφορές ἄλλων σχετικῶν πηγῶν μπορούν να διατυπωθῶν. Ἐτσι, με βάσει διάφορες μαρτυρίες και αποδείξεις μισθοδοσίας, τα καθήκοντα των νοσηλευτῶν διακρίνονταν σε γενικά και ειδικά (Κουρκούτα, 1993). Στα γενικά καθήκοντα ἦταν η παροχή βασικῶν νοσηλευτικῶν υπηρεσιῶν, η φροντίδα του ασθενή και η στήριξή του, η εξασφάλιση της άνεσής του, της ατομικῆς υγιεινῆς και καθαριότητας καθῶς και η διατήρηση ενός περιβάλλοντος ευεξίας για τη νοσηλεία και την ανάρρωσή του, ὅπως η κατάλληλη ανάπαυση, η επαρκῆς θέρμανση, η σωστή σίτιση κ.λπ. (Risse, 2009 · Κουρκούτα, 1993).

Στα ειδικά καθήκοντα εντάσσονταν καθαρὰ νοσηλευτικῆς πράξεις ὅπως η χορήγηση των φαρμάκων σύμφωνα με τις ιατρικῆς οδηγίες, οι τοποθετήσεις εμπλάστρων και συκιῶν, η χρήση επισπαστικῶν, η ἐπάλειψη αλοιφῶν, η εκτέλεση υποκλυσμῶν και θεραπευτικῶν λουτρῶν, η εκτέλεση των αφαιμάξεων και η τοποθέτηση του ασθενή στη σωστή θέση πάνω στο χειρουργικό τραπέζι (Κουκουλές, 1955· Κουρκούτα, 1993· Miller, 1998). Επίσης καθήκον των υπουργῶν ἦταν και η ἐπίβλεψη των ασθενῶν κατά τη διάρκεια της απουσίας των γιατρῶν ἀπὸ τον ξενώνα (Risse, 2009).

7.4 Το Παραϊατρικό και Βοηθητικό Προσωπικό. Εκτός ἀπὸ το υπηρετικὸ προσωπικό, στον ξενώνα εργαζόταν και μια σειρά παραϊατρικῶν προσωπικῶν και προσωπικῶν ειδικοτήτων που σκοπὸ εἶχαν την εὐρυθμη και ομαλή του λειτουργία. Σύμφωνα με το *Τυπικόν*, στον ξενώνα εργαζόνταν: ... *πημεντάριοι ἔμβαθμοι τρεῖς και περισσοὶ δύο, ὀστιάριος εἶς, σαπωνίστριαι πέντε, λεβητάριος εἶς, μάγειροι δύο, στράτωρ εἶς ὁ μέλλον ἐκδουλεύειν τοῖς μλωνικοῖς ἀλόγοις, παραλαμβάνειν δὲ καὶ ἐπιβλέπειν κατὰ τὸν καιρὸν τοῦ ἱατροῦ και τὰ ἄλογα τῶν ἱατρῶν, ... ὀψωνιάτωρ ἕτερος, ἱερεῖς τῶν ἐκκλησιῶν δύο, ἀναγνώσται δύο- εἶς μένοι τῶν ἱερέων και ἀρχιερατικὴν σφραγίδα κομίζεται πρὸς τὸ ἀναδέχεσται τοὺς λογισμοὺς τῶν καταπεπονημένων ἀρρώστων, ἵνα μὴ και τὸ ψυχικὸν τῷ ὄντι και ὀλέθριον θάνατον θνήσκωσιν οὗτοι ἀνεξομολογήτως τῶν τῆδε μεθιστάμενοι, μάγγιπες δύο, νεκροθάπται τέσσερεις, ἱερεὺς τῆς κηδείας εἶς,*

καναλοπλύτης εἶς καὶ μυλοχαράκτης εἶς... (Gautier, 1974, *Le Tyrikon*, στιχ.996-1006). Σύμφωνα με το παραπάνω εδάφιο, στον ξενώνα υπηρετούσαν εκτός των ιατρών και του νοσηλευτικού προσωπικού:

- Πέντε φαρμακοποιοί (*πημεντάριοι*) εκ των οποίων οι τρεις ήταν έκτακτοι και οι δύο τακτικοί.
- Ένας θυρωρός (*όστιάριος*)
- Πέντε πλύντριες (*σαπωνίστριαι*)
- Ένας υπεύθυνος για τα μαγειρικά σκεύη (*λεβητάριος*)
- Δύο μάγειροι.
- Ένας ιπποκόμος (*στράτωρ*)
- Ένας προμηθευτής για τα υλικά (*όψωνιάτωρ*)
- Δύο ιερείς, ένας για κάθε αλτάριο, ο ένας εκ των οποίων εκτελούσε και χρέη εξομολόγου.
- Δύο αναγνώστες, ένας για κάθε αλτάριο.
- Δύο αρτοποιοί (*μάγγιπες*)
- Τέσσερεις νεκροθάπτες.
- Ένας ιερέας για τις νεκρώσιμες ακολουθίες.
- Ένας καθαριστής για τα αποχωρητήρια (*καναλοπλύτης*)
- Ένας ακονιστής χειρουργικών εργαλείων (*μυλοχαράκτης*)

7.5 Το Διοικητικό Προσωπικό. Αν και οι *πρημμικήριοι*, όπως αναφέρεται στο *Τυπικόν*, είχαν την εποπτεία και την ιατρική μέριμνα του ξενώνα, εν τούτοις δεν ήταν αυτοί οι οποίοι ασκούσαν τη διοίκησή του. Επειδή ο ξενώνας δεν ήταν μια αυτόνομη θεραπευτική μονάδα αλλά αποτελούσε μέρος της αυτοκρατορικής μονής, για τα οικονομικά του ήταν υπεύθυνος ο ηγούμενος σύμφωνα με τις οδηγίες που είχε αφήσει ο αυτοκράτορας. Σύμφωνα με το *Τυπικό*, ο ηγούμενος, συνεπικουρούμενος από τέσσερεις μοναχούς, οι οποίοι έφεραν το τίτλο του *οικονόμου*, αποτελούσαν τον διοικητικό πυρήνα όλου του συγκροτήματος του Παντοκράτορα. Αυτοί ενοικίαζαν, διαχειρίζονταν και όριζαν διαχειριστές και λογιστές. Ένας από αυτούς τους τέσσερεις οικονόμους ήταν υπεύθυνος για τον ξενώνα και το γηροκομείο της μονής. Καθήκον του ήταν να λαμβάνει όλα εκείνα τα αναγκαία μέτρα για την απρόσκοπτη και ομαλή λειτουργία αυτών των δύο ιδρυμάτων ...*Τυποῦμεν καὶ οἰκονόμους διάφορους γένεσθαι..καὶ ἄλλον τὰ τοῦ ξενῶνος σὺν τῷ γηροκομείῳ, πάντας δὲ μετὰ τῆς τοῦ*

καθ' ἡγουμένου προτροπῆς καὶ εἰδήσεως ἐνεργεῖν τὰ παρ αὐτῶν ἐνεργεῖσθαι ὀφείλοντα... (Gautier, 1974, *Le Tyrikon*, στιχ.1414-1445). Κανένας ὅμως ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς ιερωμένους δὲν εἶχε κάποιο ρόλο στὴν καθημερινότητα τοῦ ξενώνα. Υπεύθυνος καὶ διευθυντὴς τοῦ ξενώνα τοῦ Παντοκράτορα ἦταν ἕνας αξιωματούχος ὁ *Νοσοκόμος*, ὅρος ὁ ὁποῖος δὲν ἀνταποκρίνεται στὸ νοσηλευτὴ ἀλλὰ στὸ διοικητικὸ διευθυντὴ τοῦ ἰδρύματος. Αὐτὸς εἶχε τὴν εὐθύνη τῆς λειτουργίας τοῦ ξενώνα ὁ ὁποῖος συνεπικουρεῖτο ἀπὸ ἕνα βοηθό, τὸ *μειζότερο* ...*ἐπέκεινα δὲ τῶν προδιαλειφθέντων ἰατρῶν καὶ νοσοκόμος ἔσται καὶ μειζότερος καὶ λήγονται πάντα τὰ χρειώδη κατὰ τὸ αὐτάρκες καὶ ἐπιχορηγήσουσι διαπιλῶς οὐχ ὑπὲρ τῶν ἐντὸς ἀνακεκλιμένων μόνον ἀλλὰ καὶ ὑπὲρ τῶν ἔξωθεν ἀρρώστων... οὗτοι δὲ καὶ ἀλογαρίαστοι ὑπὲρ τούτων ἔσονται πρὸς τὸ ποιεῖν ἀνελλιπῆ τὴν πρόνοιαν ἀπάντων...* (Gautier, 1974, *Le Tyrikon*, στιχ.980-894). Τὸ κύριο μέλημα καὶ καθήκον τοὺς ἦταν ἡ φροντίδα γιὰ τὴν ἐπάρκεια τῶν ἀναγκαίων εἰδῶν γιὰ τὴ νοσηλεία τῶν ἀσθενῶν, ἡ ἀγορὰ τῶν φαρμακευτικῶν ὑλῶν, ἡ προμήθεια τῆς καύσιμης ὑλῆς καὶ ἡ σωστὴ χρῆση τοὺς. Εἰδικότερα, εὐθύνη τοῦ νοσοκόμου ἦταν ἡ προμήθεια με 66 μεζούρες λάδι γιὰ τὸ φωτισμὸ τοῦ νοσοκομείου με λάμπες καὶ φανάρια καὶ 50 μεζούρες μέλι γιὰ τὴν παρασκευὴ τῶν φαρμακευτικῶν σκευασμάτων ...*παραδοθήσονται δὲ τῷ νοσοκόμῳ λόγῳ ποιήσεως ὅλων τῶν ἀλοιφῶν καὶ ὑπὲρ συσκευασίας τῶν ἐμπλάστων, ἔτι δὲ καὶ ὑπὲρ τῶν ἀκοιμήτων κανδήλων... ὑπὲρ τῶν πέντε ἐπὶ τοῖς ὀρδίνοις τῶν ἀρρώστων ἀπτειν... ἐλαίου μέτρα θαλάσσια ἑξήνταἔξ... Δοθήσεται τῷ νοσοκόμῳ, λόγῳ τῶν βοηθημάτων καὶ τῶν ὑδροροσάτων καὶ τοῦ ὄξυμέλιτος... μέλιτος μέτρα θαλάσσια πενήκοντα...* (Gautier, 1974, *Le Tyrikon*, στιχ.1082-1101). Ἡ εὐθύνη τοῦ *μειζότερου* περιοριζόταν στὸ ἐπίπεδο τῆς ἀποθήκης καὶ εἶχε ὡς μέλημα τὴν τροφοδοσίαν τῶν τροφίμων γιὰ τὴ διατροφή τῶν ἀσθενῶν με μηνιαίῳ ποσῷ προκαθορισμένῳ γιὰ τὸ κάθε διατροφικὸ εἶδος καὶ ἦταν υπεύθυνος γιὰ τὴ συνεχὴ χρῆση τῶν λεβήτων καὶ τὴν ἀνάλογη προμήθεια τῆς καύσιμης ὑλῆς... *Ὁ δὲ μειζότερος... λήμεται καὶ αὐτὸς λόγῳ μὲν τῆς ἀρτύσεως τῶν καθ' ἡμέραν μελλόντων δίδοσθαι ξενωνίταις ... ἄλατος μοδίους τριάκοντα, ὀρύζης μοδίους ὀκτώ, ... δαμασκηῶν, ὠῶν, στυπείων καὶ λοιπῶν ἐκάστῳ μηνὶ νομίσματα ὑπερπυρὰ τρία, ὑπὲρ τῶν δύο λεβήτων τῶν μελλόντων ἀπτειν διηνεκῶν ἐν τῷ ξενώνι, δοθήσονται καθ' ἑκάστον μῆνα σὺν τῷ μαγειρείῳ, ξυλῆς καύσιμης πείσαι θαλάσσια τεσσαράκοντα...* (Gautier, 1974, *Le Tyrikon*, στιχ.1120-1151). Γιὰ τὴν ἀπρόσκοπτη ἐκτέλεση τῶν καθηκόντων τοὺς εἶχαν ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ τὴ λογοδοσίαν στὸν υπεύθυνον οἰκονόμο. Πιθανότατα ὁ νοσοκόμος καὶ ὁ *μειζότερος* νὰ μὴν ἦταν μοναχοὶ οὔτε

κληρικοί διότι εμισθοδοτούντο ...οὔτος λαμβάνων ἐτησίως...νομίσματα ὑπέρπυρα εἴκοσι...(Gautier, 1974, *Le Tyrikon*, στιχ.1074-1077).

Το *Τυπικόν* δεν αποσαφηνίζει αν ο νοσοκόμος του ξενώνα έπρεπε να ήταν γιατρός, αν και πρακτική της εποχής ήταν το αξίωμα αυτό να καταλαμβάνεται από άτομα της ιατρικής κοινότητας της Κωνσταντινούπολης. Παρά τη λεπτομερή καταγραφή των αρμοδιοτήτων το *Τυπικόν* δεν διατυπώνει τον τρόπο επιλογής και εκλογής για την κατάληψη της θέσης του νοσοκόμου, ούτε και την επαγγελματική του προέλευση, αν δηλαδή προέρχονταν από την ιατρική κοινότητα, ή ήταν μέλος της εξέχουσας τάξης ή ακόμη και κληρικός, αν επιλεγόταν από τον ηγούμενο της μονής ή ήταν επιλογή και διορισμός κατ' ευθείαν από τον αυτοκράτορα. Επίσης δεν αποσαφηνίζει τη θέση του και τη σχέση με τους άλλους γιατρούς του ξενώνα και ιδιαίτερα με τους ιατρικούς επικεφαλείς, τους πριμμικήριους (Miller,1998).

8. Η Θεραπεία Των Ασθενών Στον Ξενώνα.

8.1 Η Ταξική Προέλευση Των Ασθενών. Το *Τυπικόν* του ξενώνα δεν αναφέρεται πουθενά σε κάποια κοινωνική διάκριση για την προέλευση των ασθενών. Στον ξενώνα είχαν πρόσβαση όλοι οι ασθενείς, ανεξαρτήτως οικονομικής κατάστασης. Η αναφορά στο *Τυπικόν* είναι σαφής και κατηγορηματική... *καὶ τὴν προσήκουσαν δεχομένους ἔφ' ἅπασιν ἐπιμέλειαν...* (Gautier, 1974, *Le Tyrikon*, στιχ.36). Μια έμμεση μνεία που γίνεται αφορά τον ιματισμό, όπου τονίζεται ότι ο ξενώνας

πρέπει να διαθέτει μέχρι και είκοσι ενδύσεις για τους ασθενείς που είναι άποροι ή κάνουν συχνά εισαγωγές λόγω χρονιότητας του νοσήματός τους ...*ὀφείλουσι δὲ φυλάττεσθαι διηνεκῶς λόγω τῶν ἀποροτέρων ἀρρώστων ἢ καὶ τοῖς δεινοτέροις συνεχόμενων νοσήμασιν ὑποκάμισα καὶ ἱμάτια ἄχρι τῶν πεντεκαίδεκα ἢ καὶ εἴκοσιν...*(Gautier, 1974, *Le Tyrikon*, στιχ.925-927). Η προσέλευση στον ξενώνα των πλουσίων ήταν μάλλον λιγιστή μιας και το *Τυπικόν* έδινε το δικαίωμα στους ιατρούς που δεν είχαν την μηνιαία υπηρεσία τους να επισκέπτονται ιδιωτικά ασθενείς στην Κωνσταντινούπολη, με την απαραίτητη προϋπόθεση να μην απομακρύνονται ποτέ από αυτήν για να τους επισκεφθούν, ακόμα και αν επρόκειτο για συγγενείς του αυτοκράτορα (Gautier, 1974, *Le Tyrikon*, στιχ.1305-1308). Οι εύποροι κάτοικοι της πόλης είχαν ιδιωτική και άμεση πρόσβαση στους γιατρούς, οι οποίοι και μπορούσαν να ανταποκριθούν οικονομικά στις υπέρογκες αμοιβές τους, κάτι που δεν συνέβαινε στα χαμηλά κοινωνικά στρώματα (Risse,2009). Αυτό δεν σημαίνει κατ' ανάγκη ότι οι εύποροι ασθενείς και οι οικογένειές τους δεν έκαναν χρήση των υπηρεσιών του ξενώνα (Telea, 2012· Risse, 2009), αν και στον ξενώνα του Παντοκράτορα η πλειονότητα των ασθενών θα πρέπει να ήταν φτωχοί ή ακόμα και άποροι, όχι μόνο επειδή υπήρχε η πρόνοια των είκοσι ενδύσεων αλλά διότι η μονή διέθετε και κοιμητήριο για την ταφή των απόρων ασθενών του ξενώνα και του γηροκομείου, (οι γηροκομούμενοι ήταν παντελώς άποροι και ανίκανοι προς εργασία) οι οποίοι δεν είχαν ούτε αυτοί αλλά ούτε και οι οικείοι τους τη δυνατότητα ενταφιασμού ...*ἐπεὶ δὲ ἀπαραίτητόν ἐστι καὶ τὸ θάπτεσθαι τοὺς τελευτώντας ἐν τῷ ξενῶνι καὶ τὸ γηροκομεῖο ἀδελφούς, ἔστι δὲ βαρὺ καὶ ἐπέισακτον τὸ μετακομίζεσθαι τούτους...*(Gautier, 1974, *Le Tyrikon*, στιχ.1324-1336).

8.2. Η Διαδικασία Εισαγωγής Στον Ξενώνα. Το προσωπικό των Εξωτερικών Ιατρείων αποτελούνταν από δύο παθολόγους και δύο χειρουργούς, οι οποίοι εξυπηρετούσαν και τα χειρουργικά γυναικολογικά περιστατικά. Επίσης εργαζόνταν και τέσσερεις νοσηλευτές τακτικοί και τέσσερεις έκτακτοι ...*Λόγω δὲ τῶν ἔξωθεν ἐρχομένων ἀρρώστων ἔσσονται ἰατροὶ περισσοὶ τέσσερεις, ἀφ' ὧν οἱ μὲν δύο ἔσσονται διαιτητικοί, οἱ δὲ δύο τραυματικοί. οἱ δὲ τοιοῦτοι τραυματικοὶ καὶ εἰς τὸ γυναικεῖον δουλεύουσιν, ὀπηνίκα τύχη τινὰ τῶν γυναικῶν τραυματικὸν ἔχειν νόσημα. Τοιοῦτοις δὲ τοῖς τέσσαρσιν ἰατροῖς τοῖς ἀφωρισμένοις λόγω τῶν ἔξωθεν εἰσερχομένων ἀρρώστων παρακολουθήσουσι καὶ ὑπουργοὶ τέσσαρες ἔμβαθμοι καὶ περισσοὶ ἕτεροι τέσσαρες...*(Gautier, 1974, *Le Tyrikon*, στιχ.947-954). Η πρώτη εξέταση του αρρώστου περιελάμβανε την επισκόπηση και την ψηλάφηση του σφυγμού για να

σηματιστεί μια πρώτη εικόνα για την κατάσταση του. Ακολουθούσε η τεχνική της ουροσκοπίας τεχνική η οποία πίστευαν ότι μπορούσε να δώσει σημαντικές πληροφορίες για τη φύση της νόσου (Risse,2009). Στην περίπτωση που ο ασθενής ήταν σε βαρεία κατάσταση και υπήρχε διχογνωμία ή δυσκολία διάγνωσης , ο γιατρός του ιατρείου καλούσε τον *πριμμικήριο* που αυτός καλούσε με τη σειρά του άλλον εμπειρότερο γιατρό για γνωμοδότηση και θεραπεία ...*ἀπὸ δὲ τῶν ἐρχομένων ἔξω του ξενῶνος ἀρρώστων εἰ τινὰ δυσιάτως εὖρη νοσοῦντα, ὁ τεταγμένος ἐκεῖσε ἰατρὸς ἀναδιδάξει περὶ τούτων τὸν προμμικήριον καὶ κατὰ κέλευσιν ἐκείνου ἀπελεύσεται καὶ ἕτερος ἰατρὸς πρὸς ἐπίσκεψιν τοῦ κάμνοντος, ὁ τῶν λοιπῶν ἐμπειρότερος, καὶ ἐπιμεληθήσεται προσηκόντως αὐτοῦ πρὸς τὸ τυχεῖν τῆς ἰάσεως...*(Gautier, 1974, *Le Tyrikon*, στιχ.975-979). Μετά από τη γνωμοδότηση των ιατρών του Εξωτερικού ιατρείου, ο ασθενής εισάγονταν στο νοσοκομείο. Ο ρουχισμός του πλένονταν στο πλυντήριο του ξενώνα και ακολούθως επιδιορθώνονταν, αν αυτό ήταν απαραίτητο. Στην περίπτωση που ο θάλαμος νοσηλείας ήταν πλήρης ο ασθενής τοποθετούνταν σε ένα επιπλέον κρεβάτι ή νοσηλεύονταν σε διπλανό θάλαμο μέχρι να ελευθερωθεί κλίνη στον συγκεκριμένο θάλαμο. *ἀναπληρωθήσεται ὁ ἀριθμὸς δι' ἐτέρων ἀρρώστων τῶν ἀπλῶς οἰαδῆτινι νόσω κατεχομένων...*(Gautier, 1974, *Le Tyrikon*, στιχ.913-914). Ο ασθενής δεν έφερε μαζί του λευχίματα μιας και τα παρείχε όλα ο ξενώνας. *ἐκάστη δὲ κλίνη ἐχέτω τζόλιον ἔν, πιλωτὸν μετὰ προσκεφαλαίου καὶ ἐφάπλωμα, κατὰ δὲ τὸν χειμῶνα λοσνίκια δύο...*(Gautier, 1974, *Le Tyrikon*, στιχ. 914-916).

8.3. Η Ιατρική Θεραπεία. Οι παρεχόμενες ιατρικές υπηρεσίες στον ξενώνα του Παντοκράτορα μόνο από έμμεσες αναφορές μπορούν να αναψηλαφηθούν. Αυτό θεωρείται φυσικό, αφού το *Τυπικόν* αποτελεί οργανόγραμμα του νοσοκομείου και της γραφειοκρατίας του και δεν είναι θεραπευτικό εγχειρίδιο. Γιαυτό και δεν περιγράφει τους τρόπους θεραπείας των ασθενών άλλα παραπέμπει την γνώση των θεραπόντων ιατρών του ξενώνα (Miller,1998). Οι γιατροί χρησιμοποιούσαν όλων των ειδών τις φαρμακευτικές αγωγές για την ανακούφιση και τη θεραπεία των ασθενών...*τὰς καταλλήλους τοῖς νοσοῦσιν ἰατρείας, βοηθήματα τὲ καὶ ἔμπλαστρα καὶ ἕτερα εἶδη τὰ χρειώδη...*(Gautier, 1974, *Le Tyrikon*, στιχ.1066). Όμως μέσα στο *Τυπικόν* υπάρχουν εδάφια τα οποία βοηθούν στην αναψηλάφιση των παρεχομένων ιατρικών υπηρεσιών προς τους ασθενείς.

Για τη θεραπεία των νοσημάτων είχαν υιοθετηθεί οι αρχές του Ιπποκράτη και του Γαληνού (Codellas, 1942· Risse, 2009). Οι αρχές αυτές ήταν αποδεκτές από όλο το ιατρικό φάσμα της εποχής και αυτό αποδεικνύεται από την συχνή χρήση των

αφαιμάξεων, υποκλυσμών και την τεχνική της ουροσκοπίας. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο γίνονταν και χειρουργικές επεμβάσεις στον ξενώνα (Miller, 1998). Αυτό συνάγεται όχι μόνο από το ειδικό χειρουργικό τμήμα το οποίο είχε συσταθεί αλλά και από τη θέση του ακονιστή των εργαλείων που ήταν επιφορτισμένος με τη συντήρηση των χειρουργικών εργαλείων που χρησιμοποιούνταν όπως μαχαιρίδια φλεβοτομιών, τα φλεβοτόμια, σίδηρα καυτηριασμών, καθετήρες για την ουροδόχο κύστη, οδοντικές λαβίδες ή οδοντάγρες, εργαλεία για επεμβάσεις στο κεφάλι και το στομάχι...*πρὸς τούτοις καὶ ἀκονητῆς ἔσεται, ὀφείλων ἀνακαθαίρειν τὰ ἰατρικὰ ἔργαλεῖα, ὅποσα τῶ ξενῶνι ἀνακειῖσθαι μέλλουσι καὶ φλεβοτομεῖν τοὺς ἀρρώστους. Ἐναποκείσονται γὰρ ἐν αὐτῶ τῶ ξενῶνι διόλου φλεβοτόμα, σίδηρα καυτηριῶν, καθετήρ, ὀδοντάγρα, στομαχικὰ ἔργαλεῖα καὶ κεφαλικά...*(Gautier, 1974, *Le Tyriakon*, στιχ.1271-1274).

8.3.1. *Λουτροθεραπεία.* Η λουτροθεραπεία ήταν μια από τις παρεχόμενες υπηρεσίες η οποία και αναφέρεται με σαφήνεια στο *Τυπικόν*. Αυτό οφείλεται στο ότι η λουτροθεραπεία αποτελούσε μια πάγια θεραπευτική πρακτική αποκατάστασης των νοσημάτων κατά τη βυζαντινή περίοδο (Σταυρακάκης, 2012). Αυτό οφείλονταν στο γεγονός ότι επικρατούσα άποψη ήταν η χυμευτική ισοροπία και η απορύθμιση των σωματικών υγρών ήταν η αιτία για την εκδήλωση των παθήσεων, ιδιαίτερα των δερματικών. Η σήψη του αίματος κατά τους Βυζαντινούς γιατρούς ήταν η αιτία των δραματικών μολύνσεων και η δημιουργία δερματικών εκδηλώσεων όπως φλυκταινών ή εξανθημάτων ήταν η ανεπιτυχής προσπάθεια αποβολής των δηλητηριωδών υγρών δια του δέρματος. Υπ' αυτή την οπτική, οι ασθενείς έπρεπε να διατηρούνται σε θερμό περιβάλλον ώστε να παραμένουν ανοιχτοί οι πόροι του δέρματος και μέσω της εφίδρωσης να επιτυγχάνεται η αποβολή τω βλαβερών ουσιών (Risse,2009). Σύμφωνα με το *Τυπικόν*, οι ασθενείς του ξενώνα έκαναν χρήση του λουτρού δύο φορές την εβδομάδα βοηθούμενοι από τους νοσηλευτές ή και τους υπηρέτες ενώ εάν κάποιος ασθενής κρίνονταν ότι έπρεπε να κάνει τη λουτροθεραπεία συχνότερα από το σύνθητες ο ίδιος ο γιατρός συνόδευε τον ασθενή στο λουτρό, πράξη την οποία δεν μπορούσε να εμποδιστεί από τίποτα και από κανένα ...*Ἐπεὶ δὲ καὶ λοετροῦ χρεῖα τοῖς νοσοῦσι, λουθήσονται δις τῆς ἑβδομάδος ὅποσοι παρὰ τῶν ἰατρῶν προτραπήσονται μετὰ τῶν ἀρκούντων ὑπουργῶν τε καὶ ὑπηρετῶν ἐν τῶ λοετρῶ τοῦ ξενῶνος. Εἰ δὲ τις διὰ περίστασιν συχνότερως δέοιτο τῆς ἀπὸ τοῦ λοετροῦ θεραπείας, ἔξει ἐπ' ἀδείας ὁ τῶ οὔτω κάμνοντι παρακολουθῶν ἰατρός εἰσαγαγεῖ αὐτὸν ὀπηνίκα βούλεται ἐν τῶ βαλανείῳ παρὰ μηδενὸς κωλυόμενος...*(Gautier, 1974, *Le Tyriakon*, στιχ.1051-1056). Για να γίνεται απρόσκοπτα η λουτροθεραπεία υπήρχαν τα απαραίτητα είδη, σκευή

και λευχίματα, τα οποία φυλάσσονταν από το νοσοκόμο του ξενώνα (Gautier, 1974). Το Βυζαντινό λουτρό, όπως και αυτό του ξενώνα, αποτελούνταν από τρεις διαφορετικούς χώρους, τους οἴκους, τον *πρῶτον*, *μέσον* και *τρίτον οἶκον* ή *ἐνδότερο θόλο*. Το κυρίως λουτρό γινόταν στον *τρίτον οἶκον* που ήταν θερμαινόμενος χώρος με υπόκαυστο σύστημα θέρμανσης (Κουκουλές, 1955· Σταυρακάκης, 2012). Στον λουόμενο αρχικά γίνονταν επάλειψη του σώματος με ελαιώδεις ή αρωματικές φαρμακευτικές ουσίες. Κάποιες από αυτές ήταν καταπλάσματα από φύλλα δάφνης ή λιβάνι αναμεμιγμένο με μέλι ή χυμός από σπόρους παπαρούνας (Risse, 2009). Αυτές οι διαδικασίες συνέβαιναν στον *μέσο οἶκο*. Ακλουθούσε η είσοδος στον *τρίτο οἶκο* όπου ο ασθενής παρουσίαζε έντονη εφίδρωση λόγω της υψηλής θερμοκρασίας του χώρου. Η εφίδρωση και η ακολουθούμενη περιφερική αγγειοδιαστολή πίστευαν ότι προκαλούσε την αποβολή των βλαβερών και ρυπαρών ουσιών από τον οργανισμό (Κουκουλές, 1955). Ακολουθούσε η διαδικασία της *επιρίψεως*. Αυτή ήταν μια καθαρά φυσικοθεραπευτική μέθοδος, τίποτα περισσότερο από την εντριβή, ή μασάζ, το οποίο γίνονταν με υφασμάτινο γάντι, το *τρίπτρο*, το οποίο φορούσε στο δεξί του χέρι αυτός που έκανε την τρίψη (Σκαρπιά, 1996). Μετά ο λουόμενος αλείφονταν με άφθονη σαπουνάδα και τρίβονταν με ένα ειδικό γάντι φτιαγμένο από ίνες σπάρτου, το *σπαρτίον* (Χρυσόστομος, Απαντα, PG 56:591). Ακολουθούσε η εμβάπτιση σε μια δεξαμενή γλιαρού νερού, την *εμβατή* και ξέπλυμα από τον *παραχύτη*. Ο λουόμενος ολοκλήρωνε το λουτρό με εμβύθιση σε κρύα δεξαμενή (Σκαρπιά, 1996). Ακολουθούσε το σκούπισμα του σώματος, η *αποσπόγγις*, η εντριβή με αιθέρια έλαια και το ντύσιμο με τα *λουτήρια άμφια* (Κουκουλές, 1955· Σταυρακάκης, 2012). Τα *λουτήρια άμφια* ήταν τα ρούχα που φορούσε ο λουόμενος μετά από το λουτρό και ήταν το *σάβανον* ή *σαβανολουτρικόν*, το οποίο ήταν ένα μονοκόμματο κομμάτι υφάσματος, η *λέντια* τη οποία ήταν το ύφασμα που κάλυπτε την γεννητική περιοχή, τα *ποδοεκμάγια* που ήταν οι πετσέτες ποδιών, τα *προσόψια* και το *λουτήριον επίβλημα* ή *λινόν λάσιον περίβλημα* το οποίο είχε όμοια χρήση με το μπουρνούζι (Σταυρακάκης, 2012). Τα λευχίματα αυτά μνημονεύονται στο *Τυπικόν... ἔσονται δὲ καὶ λέντια διηνεκῶς ἐν τῷ ξενώνι δέκα, καὶ σάβανα τοσαῦτα καὶ κομοεκμάγια τὰ αὐτά, λεκάναι τρεῖς καὶ καδδάρια χαλκὰ τέσσερα καὶ ἐπιχυτάρια τέσσερα, παρὰ τοῦ νοσοκόμου φυλαττόμενα λόγω τῶν μελλόντων λούεσθαι...* (Gautier, 1974, *Le Tyriikon*, στιχ. 1057-1060).

8.3.2. *Φαρμακευτική αγωγή*. Τα φάρμακα τα οποία χρησιμοποιούσαν ήταν τα κοινά που χρησιμοποιούνταν στην βυζαντινή θεραπευτική, όπως υδροστατίνη,

οξυμέλι, δροσάτο, θηριακή κλπ., όπως αποδεικνύεται από τους θεραπευτικούς καταλόγους των άλλων σύγχρονων ξενόνων που αναφέρονται σε αυτά με περισσότερη ακρίβεια. Τα φάρμακα αυτά λαμβάνονταν είτε από του στόματος είτε διά υποκλυσμού είτε διαδερμικά ή εισπνεόμενα. Η προέλευση των φαρμακευτικών αυτών ουσιών ήταν κυρίως φυτική και ακολουθούσε η χημική και η ζωική (Σταυρακάκης, 2012). Υπεύθυνοι για την παραγωγή των φαρμάκων αυτών στον ξενώνα ήταν οι φαρμακοποιοί και οι βοηθοί τους οι οποίοι και τα συσκεύαζαν (Gautier, 1974, *Le Tyriakon*, στιχ.997-998 &1205-1210). Στο *Τυπικόν* τα σκευάσματα που αναφέρονται είναι αλοιφές και έμπλαστρα, καταπλάσματα και ελίγματα ενώ σε χρήση ήταν το οξυμέλι το οποίο χρησιμοποιούνταν για την αντιμετώπιση του πυρετού (Ευτυχιάδης, 1983· Ματσάγας, 1984).

8.3.3. *Διαιτολόγιο*. Το διαιτολόγιο των ασθενών αποτελούσε μέρος της θεραπευτικής τους παρέμβασης και για να διευκολυνθεί η ανάρρωση εγκαταλείπονταν οι καθιερωμένες περίοδοι νηστείας (Risse,2009). Για την αντιμετώπιση των νοσημάτων, ειδικά του γαστρεντερικού συστήματος, καθολική ήταν η αποδοχή συγκεκριμένου διαιτολογίου και η αποφυγή οποιασδήποτε παρεκτροπής (Miller, 1998· Risse, 2009). Το διαιτολόγιο ήταν χορτοφαγικό και σερβίρονταν δύο φορές την ημέρα (Risse, 2009). Δεν χρησιμοποιούνταν καθόλου κρέας ή ψάρι παρά μόνο όσπρια και ψωμί σε μεγάλη ποσότητα καθώς και λαχανικά. Το ψωμί που ελάμβανε κάθε άρρωστος του ξενώνα ήταν βάρους 850gr περίπου. Τα όσπρια ήταν στην καθημερινή διατροφή και σε κάθε άρρωστο έδιναν επιπλέον και δύο κρεμμύδια (Gautier, 1974, *Le Tyriakon*, στιχ.1035-1044). Το ποτό που τους χορηγούνταν ήταν το κρασί σε ποσότητα ½ λίτρου, το οποίο το αναμίγνυαν με νερό (Ματσάγας, 1984). Ο λόγος που χρησιμοποιούσαν τον αραιωμένο οίνο είναι διότι αφ ενός πίστευαν ότι διατηρούσε την υγρασία και την εσωτερική θερμοκρασία του σώματος και αφ ετέρου βοηθούσε στην αποκατάσταση της όρεξης και τους χάριζε ροδαλό χρώμα. Ένας ακόμη λόγος που χρησιμοποιούσαν το κρασί στο διαιτολόγιο των ασθενών ήταν επειδή πίστευαν ότι βοηθούσε στις περισταλτικές κινήσεις του στομάχου με αποτέλεσμα να ενδυναμώνεται η δραστηριότητά του και να διευκολύνεται η πέψη (Risse,2009). Τα γεύματα που χορηγούνταν θεωρούνταν ισορροπημένα καθώς οι ερευνητές υπολογίζουν ότι αντιστοιχούσαν σε 3.300 θερμίδες ημερησίως (Miller, 1998). Χορηγούνταν επίσης και βρασμένο μέλι το οποίο θεωρούνταν εξ ίσου θρεπτικό. Σε όλα τα σοβαρά νοσήματα χορηγούνταν κριθανόνερο που στην περίπτωση διέγερσης ή αϋπνίας πρόσθεταν χυμό οπίου

(Risse,2009). Εντύπωση προκαλεί η παντελής έλλειψη οποιασδήποτε πηγής πρωτεΐνης από το διαιτολόγιο, ούτε και αυγού. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι ο ξενών αποτελούσε μοναστικό εξάρτημα, και στις ανδρώες μονές απαγορευόταν όχι μόνο η είσοδος γυναικών αλλά και η ύπαρξη οποιουδήποτε θηλυκού ζώου (Κουρκούτα, 1993). Η μονή του Παντοκράτορα ήταν ανδρώα μονή και το Τυπικόν απαγόρευε την είσοδο στις γυναίκες και κατ' επέκταση και σε οποιοδήποτε θηλυκό ζώο ...*γυναῖκες εἰς τὴν μονὴν οὐκ εἰσελεύσονται ἄβατος δὲ αὐταῖς ἔσται ἡ μονὴ* ... (Gautier, 1974, *Le Tyrikon*, στιχ.530).

8.3.4. *Ιατρική εκπαίδευση.* Στον ξενώνα λειτουργούσε και ιατρική σχολή. αφού το *Τυπικόν* αναφέρει ότι υπήρχε ...*καὶ διδάσκαλος εἰς τὸ διδάσκειν τὰ τῆς ἰατρικῆς τέχνης*... (Gautier, 1974, *Le Tyrikon*, στιχ.946-947). Σύμφωνα με το παραπάνω εδάφιο γίνεται σαφές ότι στον ξενώνα του Παντοκράτορα γινόταν ιατρική εκπαίδευση αφού γίνεται και δεύτερη μνεία για αυτό...*ἀλλὰ καὶ διδάσκαλον εἶναι τυποῦμεν ὀφείλοντα διδάσκειν τὰ τῆς ἰατρικῆς ἐπιστήμης, ὅστις καὶ λήψεται τὰ αὐτὰ τῶ νοσοκόμῳ ἐν ἅπασιν...ἵνα τοῦ ἔργου τῆς διδασκαλίας ἐπιμελῆται καὶ ἐκδιδάσκει τοὺς παῖδας τῶν ἰατρῶν τοῦ ξενῶνος τὰ τῆς ἰατρικῆς μαθήματα ἐπιμόνως καὶ μετὰ σπουδῆς*... (Gautier, 1974, *Le Tyrikon*, στιχ.1313-1323). Ο καθηγητής της ιατρικής κατείχε την υψηλότερη ιατρική βαθμίδα μεταξύ του προσωπικού και πιθανολογείται ότι οι γιατροί που δεν είχαν ολοκληρώσει το κύκλο των σπουδών τους ήταν οι *περισσοί* που αναφέρονται στο *Τυπικόν* (Miller, 1998, σελ. 205). Για να λάβουν την άδεια εξασκήσεως επαγγέλματος έπρεπε να δώσουν εξετάσεις, πρίν να εργαστούν οπουδήποτε, ενώ η ιατρική εμπειρία κατέχονταν μετά από μαθητεία δίπλα από μεγαλύτερους γιατρούς. Εκτός από την πρακτική αυτή άσκηση, τη μαθητεία, δεν αναφέρονται πουθενά διαλέξεις ή μαθήματα (Risse,2009). Επίσης δεν υπάρχει καμιά αναφορά για την εκπαίδευση του νοσηλευτικού προσωπικού. Οι υπουργοί και οι υπόργισσες του ξενώνα δεν αναφέρεται αν έκαναν και εκπαιδευτικό έργο, ούτε αναφέρεται πουθενά κάποιου είδους πρακτική άσκηση των υποψήφιων υπουργών.

9. Συνθήκες Νοσηλείας Των Ασθενών.

Από τα εδάφια του *Τυπικού* γίνεται σαφές ότι οι ασθενείς που νοσηλεύονταν στον ξενώνα της μονής του Παντοκράτορα είχαν τις καλύτερες δυνατές συνθήκες νοσηλείας της περιόδου.

Οι ασθενείς είχαν ατομικά κρεβάτια, κάτι το οποίο δεν ήταν δεδομένο στα νοσηλευτικά ιδρύματα της εποχής εκείνης. Στα νοσοκομεία που δεν υπήρχε οικονομική αυτάρκεια ή παρείχαν υποδεέστερες τρόπον τινά νοσηλευτικές υπηρεσίες λόγω οικονομικής δυσπραγίας, οι ασθενείς κοιμόντουσαν στο πάτωμα ή ήταν

ξαπλωμένοι πάνω σε δέρματα ζώων (Κουρκούτα,1993). Σε μεγάλα νοσοκομεία της Δύσης, όπως στα νοσοκομεία του Μιλάνου, στην κάθε κλίνη νοσηλεύονταν δύο ασθενείς ενώ στο διάσημο *hotel Dieu* των Παρισίων κάθε κλίνη προοριζόταν για δύο και τρεις ασθενείς (Tuchman, 1980). Στον ξενώνα του Παντοκράτορα κάθε ασθενής είχε το δικό του κρεβάτι, όπως αναφέρεται με απόλυτη σαφήνεια στο *Τυπικόν ...ἔχειν ἀνακεκλιμένους ἀρρώστους πενήκοντα...κλίνας μὲν εἶναι τοσαύτας πρὸς ἀνάπαυσιν τῶν τοιούτων ἀρρώστων...*(Gautier, 1974, *Le Tyrikon*, στιχ.905-906). Πέραν της ατομικής κλίνης, οι ασθενείς του ξενώνα είχαν κλινοστρωμνή και τα απαραίτητα λευχίματα σε εάρκεια. Αυτά περιελάμβαναν σεντόνι, μαξιλάρι, πάπλωμα και δύο επιπλέον κουβέρτες για χρήση τους χειμερινούς μήνες *...ἐκάστη δὲ κλίνη ἐχέτω τζόλιον ἔν, πιλωτὸν μετὰ προσκεφαλαίου καὶ ἐφάπλωμα, κατὰ δὲ τὸν χειμῶνα καὶ λοσνίκια δύο...*(Gautier, 1974, *Le Tyrikon*, στιχ.914-915). Πρόνοια δόθηκε και για τους μη περιπατητικούς ασθενείς οι οποίοι νοσηλεύονταν σε κρεβάτι του οποίου το στρώμα είχε ειδική οπή για την αφοδουσή τους. Οι ασθενείς νοσηλεύονταν σε ένα χώρο ο οποίος προσέφερε άνεση και επαρκή ζέστη το χειμώνα, ενώ το περιβάλλον νοσηλείας ήταν άνετο και αυτό, αφού ο χώρος θερμαινόταν από μεγάλη εστία, την *ἀρουλα...* *Ἔσεται δὲ εἰς τὸν ξενῶνα ἄρουλα μεγάλη μία, εἰς τὸ τραῦμα μικρὰ μία καὶ εἰς τὸ γυνακεῖον ἑτέρα μία...*(Gautier, 1974, *Le Tyrikon*, στιχ.1152-1154). Οι ασθενείς νοσηλεύονταν στο τμήμα που ήταν ανάλογο της πάθησής τους μια και υπήρχαν πέντε διαφορετικά τμήματα, οι *ὀρδινοι*. Σε κάθε τέτοιο *ὀρδινο* νοσηλεύονταν 10-12 ασθενείς ενώ δεν είναι γνωστό το μέγεθός του, μιας και το *Τυπικόν* δεν παρέχει καμιά απολύτως πληροφορία. Κάποιοι ερευνητές με ἔμμεσα στοιχεία συμπεραίνουν ότι το εμβαδόν κάθε *ὀρδινου* ήταν περίπου 70m² (Ορλάνδος,1927 · Κουρκούτα, 1993). Το ύψος του, που πιθανότατα να ήταν 2.30-2.40, όσο και το ύψος των μοναστικών κελιών δίδει ὄγκο 16,8m³ ανεπαρκή με τα σημερινά δεδομένα. Σύμφωνα με αυτόν το υποθετικό υπολογισμό ή ενδονοσοκομειακή μόλυνση των ασθενών πρέπει να ήταν αυξημένη, μιας και όσο μικρότερος είναι ο χώρος, τόσο αυξάνεται ο κίνδυνος μετάδοσης της λοίμωξης. Επιπλέον επιβαρυντικό στοιχείο που ενισχύει την αυξημένη μολυσματικότητα ήταν και η ιατρική πρακτική της εποχής να παραμένουν εκτεθειμένες στον αέρα οι πυορροούσες πληγές, μιας και η παρουσία πύου στην πληγή θεωρούνταν θεραπευτική ένδειξη (Κουρκούτα,1993). Εκτός από τον διαχωρισμό των ασθενών σε ανάλογα τμήματα και την επαρκή θέρμανση των θαλάμων, υπήρχε και επαρκής φωτισμός κάθε *ὀρδινου*, αφού σύμφωνα με το *Τυπικόν*... *ὕπερ τῶν πέντε κανδήλων ἐπὶ τοῖς ὀρδίνοις τῶν ἀρρώστων ἀπτειν...* με

ευθύνη του νοσοκόμου (Gautier, 1974, *Le Typikon*, στιχ.1087). Η ατομική καθαριότητα των ασθενών θεωρούνταν δεδομένη αφού έκαναν λουτρό δύο φορές την εβδομάδα ή οποτεδήποτε κρίνονταν σκόπιμο από τον θεράποντα ιατρό τους (Gautier, 1974, *Le Typikon*, στιχ.1051-1056)

Αναφορικά με τη νοσηλευτική φροντίδα που ελάμβαναν οι ασθενείς μόνο έμμεσα συμπεράσματα μπορούν να εξαχθούν, λόγω της παντελούς έλλειψης στοιχείων από το *Τυπικόν*. Έτσι, σύμφωνα με τις γενικές νοσηλευτικές αρχές που επικρατούσαν στο Βυζάντιο τον 12^ο αιώνα, η νοσηλευτική φροντίδα των αρρώστων, και συνεπώς και αυτών του Παντοκράτορα, διακρίνονταν σε γενική και ειδική. Η γενική νοσηλευτική φροντίδα περιελάμβανε τις βασικές νοσηλευτικές αρχές περί της καθημερινής βιοψυχοκοινωνικής στήριξης του αρρώστου, την εξασφάλιση των ανέσεών του, την ατομική υγιεινή και καθαριότητά του καθώς και την βοήθεια στίτισή του, στην περίπτωση που αυτό ήταν απαραίτητο. Επίσης στην καθημερινή μέριμνα ήταν και το στρώσιμο των κρεβατιών και η εξασφάλιση ενός άνετου και αναπνευστικού περιβάλλοντος. Η ειδική νοσηλευτική φροντίδα περιελάμβανε κυρίως την χορήγηση φαρμάκων, τις τοποθετήσεις εμπλάστρων, αλοιφών ή καθαρκτικών, την τοποθέτηση βεντουζών και εκτέλεση κλυσμάτων σύμφωνα με τις ιατρικές οδηγίες, την εκτέλεση φλεβοτομιών ή αφαιμάξεων και την βοήθεια στην χειρουργική αίθουσα όπου δίδονταν την κατάλληλη θέση στον ασθενή για την επικείμενη επέμβαση, καθώς και την προετοιμασία των χειρουργικών εργαλείων (Κουκουλές,1955· Κουρκούτα,1993).

Η φλεβοτομία ή αφαιμάξη, ήταν μια διαδεδομένη θεραπευτική πρακτική της εποχής, ιδιαίτερα στις εμπύρετες καταστάσεις. Για την εκτέλεση της φλεβοτομίας τα απαραίτητα προς χρήση εργαλεία ήταν ο φλεβοτόμος, η το μαχαιρίδιον της φλεβοτομίας και οι βεντούζες. Στη θεραπεία αυτή απαγορευόταν να υποβληθούν άτομα κάτω των 14 και πάνω των 70 ετών. Με τον φλεβοτόμο γινόταν μια τομή στην μεσοβασίλική συνήθως φλέβα και πάντα μετά από την πέψη και η αφαιμάξη που ακολουθούσε έφερνε τον ασθενή σε κατάσταση λιποθυμίας, ενώ πριν την εκτέλεσή της γινόταν ένας υποκλυσμός (Risse,2009).

Μία μαρτυρία χειρουργικής επέμβασης που έχει καταγραφεί, πιστοποιεί τα παραπάνω έμμεσα συμπεράσματα και προέρχεται από τον Θεόδωρο Πρόδρομο, σύγχρονο της εποχής των Κομνηνών (115-1160), ο οποίος σε ένα από τα ποιήματά του εξιστορεί την χειρουργική του εμπειρία και συγκεκριμένα ένα καυτηριασμό. Αναφέρει ότι με την είσοδό του στη χειρουργική αίθουσα έμεινε έκθαμβος από την

πυρά της εστίας και αναφέρει αρκετούς βοηθούς να πυρώνουν σε αυτήν τους σιδηροκαυτήρες, χωρίς όμως να αποσαφηνίζει αν ήταν ιατροί ή νοσηλευτικό προσωπικό. Ακολούθως αναφέρει ότι κάποιοι βοηθοί τον γύμνωσαν σαν να ήταν κατάδικος εγκληματίας και του έδωσαν την ανάλογη θέση στο χειρουργικό τραπέζι, που προφανώς ήταν οι νοσηλευτές του χειρουργείου. Την όλη διαδικασία επέβλεπε ο επικεφαλής χειρουργός ιατρός ο οποίος προσπάθησε να τον εμψυχώσει για την επερχόμενη διαδικασία. Η προς καυτηριασμό πάσχουσα περιοχή σημειώθηκε από τον γιατρό με χειρουργική γραφίδα και ακολούθησε ο καυτηριασμός με τον πυρωμένο καυτήρα, αφήνοντας τον Πρόδρομο πελιδνό και την περιοχή καμένη σαν κάρβουνο (Miller,1998). Η περιγραφή αυτή δίδει μια άλλη διάσταση για τις συνθήκες των ξενώνων και εν προκειμένω και αυτή του Παντοκράτορα, τελείως διαφορετική από την διοικητική περιγραφή του παρέχει το *Τυπικόν*. Στις χειρουργικές αίθουσες οι ασθενείς υπέφεραν από τις υποβαλλόμενες θεραπείες ενώ πιθανότατα κάποιοι και να αποβίωναν κατά την διάρκεια αυτών των επεμβάσεων. Δεν υπάρχουν στοιχεία που να μας κάνουν γνωστό τον αριθμό των εισαγομένων ασθενών, αυτών που ετύγχαναν επιτυχούς θεραπείας ή αυτών που αποβίωναν. Παρόλα αυτά δεν υπάρχει κάποια αναφορά που να καταγράφει παράπονα για τις συνθήκες νοσηλείας στους ξενώνες, οι οποίοι έχαιραν τέτοιας εκτίμησης ώστε να αποκαλούνται η «δόξα των Ρωμαίων» (Cantakouzenos, 1828, III:223)

10. Συμπεράσματα.

Ο ξενώνας της μονής του Παντοκράτορα αποτελούσε ένα χαρακτηριστικό δείγμα της κλειστής νοσηλευτικής δομής στην μεσαιωνική Κωνσταντινούπολη. Ήταν οργανωμένος με την μορφή της σύγχρονης νοσοκομειακής μονάδας περιλαμβάνοντας ατομικές κλίνες νοσηλείας, διαφορετικές κλινικές και τμήμα εξωτερικών ιατρείων. Το νοσοκομείο της μονής του Παντοκράτορα αποτελεί την κορωνίδα της μετεξέλιξης των ευαγών ιδρυμάτων της βυζαντινής επικράτειας από τον 4^ο μ.Χ. αιώνα. Κατά την αρχική περίοδο της λειτουργίας τους αυτά τα ιδρύματα ήταν υπό την διοίκηση της

εκκλησίας και των μοναχών. Οι υπηρεσίες προς τους ασθενείς προσφέρονταν από τους μοναχούς αφιλοκεδώς και με προθυμία ενώ η αποτελεσματικότητα της περίθαλψης οφείλονταν στην υιοθέτηση της κλασσικής Ελληνικής ιατρικής γνώσης του Ιπποκράτη και του Γαληνού. Η πολιτική θεώρηση των Βυζαντινών για την αυτοκρατορική φιλανθρωπία και η θεολογική προσέγγιση για την περίθαλψη των ασθενών δημιούργησαν το ιδεολογικό λειτουργικό πλαίσιο για την μετεξέλιξη και την οργάνωση των βυζαντινών ξενώνων-νοσοκομείων. Αυτός είναι και ο λόγος που από το 337 μ.Χ. μέχρι και τις παραμονές της άλωσης από τους Οθωμανούς η δημιουργία τέτοιου είδους ευαγών ιδρυμάτων θεωρούνταν όχι μόνο αυτοκρατορικό και εκκλησιαστικό καθήκον αλλά καθήκον των λαϊκών, που μέσω δωρεών και χορηγιών επιτελούσαν τις εκκλησιαστικές ρήσεις και διαδοχές.

Το νοσηλευτικό προσωπικό του ξενώνα έφερε τον τίτλο του *υπουργού* και της *υπουργισσας* και είχαν μια ακόμη διάκριση σε *περισσούς* και οι *έμβαθμους υπουργοί* που υποδήλωνε τους έκτακτους και τους τακτικούς. Εργάζονταν στους τέσσερεις θαλάμους-τμήματα, ενώ το γυναικολογικό απασχολούσε μόνο νοσηλεύτριες, οι οποίες ήταν τέσσερεις μόνιμες και δύο έκτακτες. Συνολικά ο ξενώνας είχε 26 άτομα νοσηλευτικό προσωπικό. Η νυχτερινή βάρδια αποτελούνταν από μία νοσηλεύτρια στο γυναικολογικό και 4 νοσηλευτές στα υπόλοιπα 4 τμήματα οι οποίοι ονομάζονταν *εξκουβίτορες*.

Τα καθήκοντα των *υπουργών* και των *υπουργισσών* του ξενώνα του Παντοκράτορα, είτε *περισσών* είτε *έμβαθμων* μόνο υποθετικά και με βάση τις έμμεσες αναφορές άλλων σχετικών πηγών μπορούν να διατυπωθούν. Έτσι, τα καθήκοντα των νοσηλευτών διακρίνονταν σε γενικά και ειδικά. Τα γενικά περιλαμβάνουν παροχή βασικών νοσηλευτικών υπηρεσιών, φροντίδα και στήριξη του ασθενή, εξασφάλιση ατομικής υγιεινής και καθαριότητας καθώς και τη διατήρηση ενός περιβάλλοντος ευεξίας για τη νοσηλεία και την ανάρρωσή του. Τα ειδικά καθήκοντα περιελάμβαναν καθαρά νοσηλευτικές πράξεις όπως η χορήγηση των φαρμάκων, οι τοποθετήσεις εμπλάστρων και συκίων, επισπαστικών, αλοιφών, υποκλυσμών και θεραπευτικών λουτρών, αφαιμάξεων και η τοποθέτηση του ασθενή στη σωστή θέση πάνω στο χειρουργικό τραπέζι.

Οι ασθενείς στον ξενώνα είχαν τις καλύτερες δυνατές συνθήκες νοσηλείας σε ατομικά κρεβάτια και σε τμήμα ανάλογο της πάθησής τους και είχαν κλινοστρωμνή και τα απαραίτητα λευχίματα σε επάρκεια και σε άνετο περιβάλλον ενώ οι μη

περιπατητικοί είχαν ειδική κλινοστρωμνή για την ικανοποίηση των φυσικών αναγκών.

Η νοσηλευτική φροντίδα των ασθενών που περιελάμβανε τις γενικές νοσηλευτικές αρχές που επικρατούσαν τον 12^ο αιώνα, και διακρίνονταν σε γενική και ειδική. Η γενική περιελάμβανε τις βασικές νοσηλευτικές αρχές για τη βιοψυχοκοινωνική στήριξη, την εξασφάλιση της ατομικής υγιεινής, την βοήθεια σίτιση και την εξασφάλιση ενός άνετου και αναπαυτικού περιβάλλοντος. Η ειδική περιελάμβανε την χορήγηση φαρμάκων, τις τοποθετήσεις εμπλάστρων, αλοιφών ή καθαρτικών, βεντουζών και εκτέλεση κλυσμάτων και φλεβοτομιών ή αφαιμάξεων, βοήθεια στην χειρουργική αίθουσα όπου δίδονταν την κατάλληλη θέση στον ασθενή για την επικείμενη επέμβαση και την προετοιμασία των χειρουργικών εργαλείων

Ο ξενώνας φιλοξενούσε πενήντα ασθενείς χωρισμένους σε πέντε αίθουσες, 10 χειρουργικές, 8 για οφθαλμολογικά ή οξέα περιστατικά, 12 γυναικολογικές, και οι υπόλοιπες 20 για γενικά περιστατικά ενώ σε κάθε αίθουσα υπήρχε ένα επιπλέον κρεβάτι υπεράριθμης εισαγωγής. Για τους βαρέως πάσχοντες υπήρχαν έξι επιπλέον κρεβάτια με διάτρητα τα στρώματα και ο ξενώνας σε πλήρη λειτουργία φιλοξενούσε 61 άτομα. Οι χώροι θερμαίνονταν με τρεις εστίες και υπήρχε λουτρό, δύο τουαλέτες και δύο αλτάρια, λογιστήριο, μαγειρείο, αρτοποιείο και φούρνος, πλυντήριο, εργαστήριο του ακονιστού και μυλοχαράκτου, κελιά ιερέων και καταλύματα των υπηρετών

Στον ξενώνα στον κάθε θάλαμο εργάζονταν δύο γιατροί και αυτοί του γυναικολογικού συνεπικουρούσαν από μια γυναίκα ιατρό. Υπήρχαν τέσσερις γιατροί, δύο χειρουργοί και δύο παθολόγοι οι οποίοι επάνδρωναν το τμήμα των εξωτερικών ιατρείων ενώ ιεραρχικά και επικεφαλής ήταν δύο ιατροί που ονομάζονταν *πρωτομηνίται*. Όλη η ομάδα υγείας, ελέγχονταν από δύο άλλους ιατρούς και ονομάζονταν *πριμμικήριοι*. Όλο το ιατρικό προσωπικό εργάζονταν ανα μήνα. Ακόμη στον ξενώνα υπήρχε και παραϊατρικό προσωπικό και προσωπικό ειδικοτήτων που αποτελούνταν από πέντε φαρμακοποιούς, ένα θυρωρό, πέντε πλύντριες δύο μάγειρους, ένα ιπποκόμο, ένα προμηθευτή υλικών, δύο ιερείς, δύο αναγνώστες, δύο αρτοποιούς, τέσσερις νεκροθάπτες, ένα ιερέας για τις νεκρώσιμες ακολουθίες, ένας καθαριστής για τα αποχωρητήρια και ένα ακονιστή χειρουργικών εργαλείων

Διοικητικά επικεφαλής ήταν ο ηγούμενος που συνεπικουρούμενος από τέσσερεις μοναχούς αποτελούσαν τον διοικητικό πυρήνα όλου του συγκροτήματος του Παντοκράτορα. Υπεύθυνος και διευθυντής του ξενώνα ήταν ένας αξιωματούχος ο Νοσοκόμος.

Ο ξενώνας είχε ιδρυθεί από τον ίδιο τον αυτοκράτορα και εντάχθηκε ευθύς εξ αρχής σε ένα μοναστικό περιβάλλον, διατηρώντας έτσι υψηλό βαθμό ανεξαρτησίας. Διέθετε όλη την πολυπλοκότητα της βυζαντινής οργάνωσης και αρχής αλλά είχε ταυτόχρονα μια ιδιαίτερη ευχέρεια στον τρόπο λειτουργίας του. Το διασωθέν *Τυπικόν* αντανακλά την ολοκληρωμένη οργανωτική και λειτουργική δομή της μονής και των ιδρυμάτων της και μέσα από αυτήν αναδεικνύεται η ανωτερότητα της βυζαντινής περίθαλψης έναντι αυτής που παρήχεται στη Μεσαιωνική Δύση.

Η πληθώρα του επ αμοιβή ιατρικού-νοσηλευτικού, παραϊατρικού, βοηθητικού και διοικητικού προσωπικού που απασχολούνταν στον ξενώνα παρείχε υψηλού βαθμού υπηρεσίες υγείας σε όλο ανεξαιρέτως τον πληθυσμό. Η στελέχωση του ξενώνα με προσωπικό υγείας ήταν τέτοιας αριθμητικής επάρκειας που ξεπερνά και την αναλογία ακόμη και των σύγχρονων ιδρυμάτων. Ο βασικός σκοπός όχι μόνο της δημιουργίας αλλά και της λειτουργίας του ξενώνα ήταν ο άνθρωπος και η θεραπεία του. Σε αυτό το ουμανιστικό πλαίσιο, η θεραπεία των αναγκών του ανθρώπου, η ανακούφιση του πόνου, η ίαση των τραυμάτων και η φροντίδα των πασχόντων αποτελεί ίσως το πιο χαρακτηριστικό και ευαίσθητα ανθρωπιστικό παράδειγμα που δημιούργησε η ιστορία για τις ανθρωπιστικές αντιλήψεις της βυζαντινής κοινωνίας.

Βιβλιογραφία.

Αγαπίου-Νικοδήμου (1841). *Πηδάλιον της Νοητής Νηός, Της Μίας Αγίας Καθολικής Και Αποστολικής Των Ορθοδόξων Εκκλησίας*. Γκαρπόλας, Αθήνα.

Αγγελίδη, Χ. (2007). Καταγωγή, νοσοκομεία και ξενώνες. Η διαδρομή της περίθαλψης στο Βυζάντιο. *Αρχαιολογία και Τέχνες*, 103:14-19.

Αγία Γραφή.(1967). *Τα Ιερά γράμματα μεταφρασθέντα εκ των Αρχετύπων*. Βιβλική Εταιρεία, Αθήνα.

Ανδρεάδης, Α. (1992). *Ιστορία της Ελληνικής Δημόσιας Οικονομίας*. Παπαδήμας, Αθήνα.

Αννα Κομνηνή. (1945). *Αλεξιάς*. Leib, Paris.

Αναγνωστάκης, Η. (2007). Μωρός εμί και ανούστατος. *Αρχαιολογία* 103: 50-56

Αρτέμη, Ε. (2017). Οι Πατέρες της Εκκλησίας και η ανάπτυξη της ιατρικής μέσα από τα εγχειρίδιά τους. *Πάπυροι*, 6:22-31.

Βασίλειος Καισαρείας (1857). Ανατρεπτικός του απολογητικού του δυσεβούς Ευνομίου: Προς Ευνόμιον περί Υιού. Στο Στο J.P.Migne (επιμ.) *Ελληνική Πατρολογία (Patrologia Graeca)*. 29:577c-581a, Migne, Paris.

Βασίλειος Καισαρείας. (1857). Εις Εξαήμερον. Στο Στο J.P.Migne (επιμ.) *Ελληνική Πατρολογία (Patrologia Graeca)*. 29:89b-192a, Migne, Paris.

Βασίλειος Καισαρείας. (1888). Ερμηνεία εις τον προφήτην Ησαΐαν. Στο Στο J.P.Migne (επιμ.) *Ελληνική Πατρολογία (Patrologia Graeca)*. 30:148a, Migne, Paris.

Βασίλειος Καισαρείας (1857). Τὰ εὕρισκόμενα ἅπαντα. Ὅροι κατ'ἐπιτομήν'. Στο J. P. Migne (Επιμ.) *Ελληνική Πατρολογία (Patrologia Graeca)* 31:1184. Migne, Paris.

Βασίλειος Καισαρείας (1857). Τὰ εὕρισκόμενα ἅπαντα. Κεφάλαια των κατά πλάτος ὀρων. Στο J. P. Migne (Επιμ.) *Ελληνική Πατρολογία (Patrologia Graeca)* 31:1044bc. Migne, Paris.

Βασίλειος Καισαρείας (1857). Τὰ εὕρισκόμενα ἅπαντα. Επιστολαί. Επιστολή ιδ'. Στο J. P. Migne (Επιμ.) *Ελληνική Πατρολογία (Patrologia Graeca)* 32:488. Migne, Paris.

Βέης, Ν. (1904). Έκθεσις παλαιογραφικής και ιστοριοδικτικής εκδρομής εις την επαρχίαν Καλαβρύτων. *Παναθήναια* 101:137-141.

Βέης, Ν. (1909). Φιλολογικά παρασημειώσεις της εν Κωνσταντινουπόλει μονής του Παντοκράτορος Σωτήρος Χριστού. *Εκκλησιαστικός Φάρος*, 3:232-234.

Γεννάδιος Σχολάριος. (1935). *Ἄπαντα τα Ευρισκόμενα. Περί Ελεημοσύνης*. Petit-Siderides-Jugie, Παρίσι. I, 91:15-102:7

Γεωργίου του Κωδινού. (1866). Τὰ εὕρισκόμενα ἅπαντα. Περί Κτισμάτων της Κωνσταντινουπόλεως. Στο J.P.Migne (επιμ.) *Ελληνική Πατρολογία (Patrologia Graeca)*. 157:581. Paris, Migne

Cantakouzeni Ioannes (1828). *Eximperatoris historiarum I-V*. Ludwing-Schopen, Bonnae. III:223

Castiglioni, A. (1961). *Ιστορία της Ιατρικής*. I-III (μτφρ. Ν.Σ.Παπασπύρου). Μινώταυρος, Αθήνα.

Codellas, P. (1942). The Pantokrator, the imperial Byzantine Medical Center of XIIth century AD in Constantinople. *Bulletin of History of Medicine*, 12:392-410.

Γρηγορίου Θεολόγου.(1858) Λόγοι. Λόγος μγ': Εἰς τον Μέγαν Βασίλειον ἐπίσκοπον Καισαρείας Καπαδοκίας Επιτάφιος. Στο J.P.Migne (επιμ.) *Ελληνική Πατρολογία (Patrologia Graeca)* 36 (p.p.493-605). Paris, Migne.

Γρηγορίου Θεολόγου. (1857). *Εἰς Καισάρειον τον εαυτού ἀδελφόν Επιτάφιος λόγος*. Στο Στο J.P.Migne (επιμ.) *Ελληνική Πατρολογία (Patrologia Graeca)*. 35:761d, Paris, Migne.

Γρηγορίου Θεολόγου. (1858). *Εἰς τον Μέγα Βασίλειον Επιτάφιος λόγος*. Στο Στο J.P.Migne (επιμ.) *Ελληνική Πατρολογία (Patrologia Graeca)*.36:580a-583d, Paris, Migne.

Γρηγορίου Νύσσης. (1862). Ἄπαντα τὰ ἔργα. Στο Στο J.P.Migne (επιμ.) *Ελληνική Πατρολογία (Patrologia Graeca)*. 37:221,252. Paris, Migne.

Γρηγορίου Θεολόγου.(1863) Τὰ εὕρισκόμενα ἅπαντα. Στο J.P.Migne (επιμ.) *Ελληνική Πατρολογία (Patrologia Graeca)*.45:261. Paris, Migne.

Γρηγορίου Νύσσης. (1863). Περί κατασκευῆς ἀνθρώπου. Στο Στο J.P.Migne (επιμ.) *Ελληνική Πατρολογία (Patrologia Graeca)*.44:240-244, Paris, Migne.

Γρηγορίου Νύσσης. (1863). Περί φιλοπτωχείας. Στο Στο J.P.Migne (επιμ.) *Ελληνική Πατρολογία (Patrologia Graeca)*.46:476, Paris, Migne.

Δετοράκης, Ε. (1999). Θηριακή, η ξεχασμένη πανάκεια. *Ιατρική* 75, 3:254-261.

Δίκαιος, Κ. (2018). *Κοινωνική προστασία και αρωγή στο Βυζάντιο ως σχέση πολιτείας-εκκλησίας, την περίοδο των Κομνηνών*. Κείμενο Εργασίας, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Κομοτηνή.

Δούκας Μιχαήλ. (1997). *Βυζαντινοτουρκική ιστορία*. (Μρφρ.) Βρασίδης Καραλής. Κανάκης, Αθήνα.

Ευσέβιος Καισαρείας. (1857). Τὰ εὑρισκόμενα ἅπαντα. Στο J. P. Migne (Επιμ.) *Ελληνική Πατρολογία (Patrologia Graeca)* 20:220. Migne, Paris.

Ευσέβιος Καισαρείας. (1857). Τὰ εὑρισκόμενα ἅπαντα Εἰς τον βίον Κωνσταντίνου εγκώμιον. Στο J. P. Migne (Επιμ.) *Ελληνική Πατρολογία (Patrologia Graeca)* 20:937^a. Migne, Paris.

Ευστρατιάδης, Σ. (1928). Τυπικόν της εν Κωνσταντινουπόλει Μονῆς του Αγίου Μεγαλομάρτυρος Μάμαντος. *Ελληνικά*, 1, σελ. 288, στιχ. 6-16.

Ευτυχιάδης, Α. (1983). *Εισαγωγή εἰς την Βυζαντινὴν θεραπευτικὴν*. Παρισιάνος, Αθήνα.

Ευτυχιάδης, Α., Κούτρας, Δ., Μαρκέτος, Σ. (1997). Στρατιωτικὴ Ἰατρικὴ καὶ αντισηπτικὴ χειρουργικὴ στο Βυζάντιο. *Αρχεῖα Ἑλληνικῆς Ἰατρικῆς*, 14 (4):461-464.

Farah, H. (2016). *Το Πνευματικὸ Κέντρο. Οργάνωση καὶ Λειτουργία Ποιμαντικῆς Διακονίας*. Μεταπτυχιακὴ διπλωματικὴ ἐργασία. Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο, Θεσσαλονίκη.

Flavius Josephus. (1923). *The Jewish War* IV- VII. Heinemann- Harvard University Press. LOEB, London.

Ζακυνθινός, Δ. (1951). *Βυζάντιον. Κράτος καὶ κοινωνία. Ἱστορικὴ ἐπισκόπησις*. Ἴκαρος, Αθήνα.

Ζωναράς Ἰωάννης. (1897). *Ἐπιτομὴ Ἱστοριῶν. Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae* (CSHB). Buttner-Wobst, Bonnae.

Gautier, P. (1974). La typikon du Christ Sauveur Pantokrator. *Revue des Etudes byzantines*, 32: 1-145.

Giatsis S. (1989). The Byzantine Views on the Human Body from the Basis for Physical Activities in this period. *NIKEPHOROS*, 2:157-173, p.158.

Gongdon, E. (1996). Imperial commemoration and ritual in the *Typikon* of the monastery of Christ Pantokrator. *Revue des Etudes Byzantines*, 54:161-199.

Horden, P. (2005). How medicalised were Byzantine hospitals? *Medicina e Storia*, 10: 45-74.

Horden, P. (2005). The Earliest Hospitals in Byzantium, Western Europe and Islam. *Journal of Interdisciplinary History*, 35, 3: 361-389.

Ἡσύχιος Ἀλεξανδρείας. (1863). *Lexicon post Ioannem Albertum recensuit Mauricius*. Schmidt I-V, Jena: in Sumptibus Frederici Maukii. Leipzig.

Θεόδωρος Στουδίτης. (1860). Του εν Αγίοις Πατρός Ημών Θεοδώρου του Στουδίτου τα ευρισκόμενα Άπαντα. Στο J. P. Migne (Επιμ.) *Ελληνική Πατρολογία (Patrologia Greaca)* 99:953. Migne, Paris.

Θεόδωρος Βαλσαμών. (1865). Κανόνες της Αγίας Τετάρτης και Οικουμενικής Συνόδου της εν Χαλκηδόνι. Στο J. P. Migne (Επιμ.) *Ελληνική Πατρολογία (Patrologia Greaca)* 137:381-448. Migne, Paris.

Θεοχαράκης, Ν. (2001). *Ψυχολογία του Βάθους και Κοινωνική Αποκατάσταση των Ασθενών στο Βυζάντιο*. Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα.

Θεοχαράκης, Ν., Μαυρέας, Β., Δαμίγος, Δ., Ευτυχιάδης, Α., Γερούλανος, Σ. (2003). Νομικές ρυθμίσεις για την ψυχοκοινωνική αποκατάσταση των ασθενών στο Βυζάντιο. *Αρχαία Ελληνικής Ιατρικής*, 20, 5:551-555.

Ιουλιανός. (1995). Επιστολή Ιουλιανού του Βασιλέως Αρσακείω αρχιερεί Γαλατίας. In: Gunter Christian Hansen (ed.) *Sozomenus Kirchengeschichte*, Akademie Verlag, Berlin.

Ιωάννης Κίνναμος. (1836). *Έπιτομή τῶν κατορθωμάτων τῶ μακαρίτη Βασιλεῖ καὶ Πορφυρογεννήτῳ Κυρίῳ Ἰωάννι τῶ Κομνηνῶ*. Meineke, Bonn.

Ιωάννου Χρυσοστόμου. (1863). Τὰ εὕρισκόμενα ἅπαντα. Στο J. P. Migne (Επιμ.) *Ελληνική Πατρολογία (Patrologia Greaca)* 47:490, ιγ. Migne, Paris.

Ιωάννου Χρυσοστόμου. (1862). Τὰ εὕρισκόμενα ἅπαντα. Ομιλία πε´. Στο J. P. Migne (Επιμ.) *Ελληνική Πατρολογία (Patrologia Greaca)* 58:762. Migne, Paris.

Ιωάννου Χρυσοστόμου. (1862). *Υπόμνημα εις τον Άγιο Ιωάννη*. Στο J. P. Migne (Επιμ.) *Ελληνική Πατρολογία (Patrologia Greaca)*. 56:279-280, 591. Migne, Paris

Ιωάννου Χρυσοστόμου. (1862). Τὰ εὕρισκόμενα ἅπαντα. *Υπόμνημα εις τις πράξεις των Αποστόλων*. Στο J. P. Migne (Επιμ.) *Ελληνική Πατρολογία (Patrologia Greaca)* 60:320. Migne, Paris.

Ιωάννου Χρυσοστόμου. (1862). Τὰ εὕρισκόμενα ἅπαντα. *Περί μετανοίας*. Στο J. P. Migne (Επιμ.) *Ελληνική Πατρολογία (Patrologia Greaca)* 60:705. Migne, Paris

Ιωάννου Χρυσοστόμου. (1862). Τὰ εὕρισκόμενα ἅπαντα. Ομιλίες. Στο J. P. Migne (Επιμ.) *Ελληνική Πατρολογία (Patrologia Greaca)* 61:106. Migne, Paris

Jacoby, D. (1961). La population de Constantinople a l' époque byzantine. *Byzant*, 31:81-109

Καλογερόπουλος, Α. (1963). *Το θαύμα της θεραπείας του λεπρού και η σύγχρονος θεραπεία της λέπρας*. Παρνασσός, Αθήνα.

Καλόφωνος, Γ. (2007). Ασθένεια και σωματικότητα στο πρώιμο Βυζάντιο - τα θαύματα του Αγίου Αρτεμίου. *Αρχαιολογία* 103 : 42-49.

Καμπούρογλου, Δ. (1892). Μνημεία της Ιστορίας των Αθηναίων. Τόμος τρίτος. Σακελλαρίου, Αθήνα.

Καραγιάννη, Β. (2015). *Η οργάνωση των νοσοκομείων στο Βυζάντιο με βάση τις μοναχικές και αγιολογικές πηγές*. Μεταπτυχιακή εργασία. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη.

Καραβίτη-Φερεκίδου, Α. (2001). Η ιατρική στο Βυζάντιο και η επίδρασή της στην Αραβική και Ευρωπαϊκή ιατρική. *Ελληνική Ωτορινολαρυγγολογία-Χειρουργική Κεφαλής και Τραχήλου*, 31:178-188.

Καραμπελόπουλος, Δ., Οικονομοπούλου, Α. (2004). Έλεγχος αποτελεσματικότητας φαρμάκου από τον Γαληνό. *Ελληνική Ιατρική* 70 : 229-231.

Κεκαυμένος. (1996). *Στρατηγικόν*. Κανάκης, Αθήνα.

Κηπουρός, Γ. (2011). *Το μοναστηριακό τυπικό της αυτοκράτειρας Ειρήνης Δούκαινας για τη μονή της Θεοτόκου Κεχαριτωμένης*. Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα.

Κολάκης, Ι. (2007). Άγιες θεραπεύτριες στο Βυζάντιο. Κοινωνικό φύλο και θεραπεία: το παράδειγμα της Ειρήνης Χρυσοβαλάντου στα αγιολογικά κείμενα. *Αρχαιολογία και Τέχνες*, 103:34-41.

Kotzabassi, S. (2013). The Monastery of Pantokrator between 1204-1453. In Kotzabassi S (ed.) *The Pantokrator Monastery in Constantinople*. De Gruyter, Boston-Berlin:57-70.

Κουκουλές, Φ. (1955). *Βυζαντινών Βίος και Πολιτισμός*. Παπαζήσης, Αθήνα.

Κουκουλές, Φ. (1940). Βυζαντινών νεκρικά έθιμα. *Επετηρίς Εταιρίας Βυζαντινών Σπουδών*. Αθήνα, ΙΣΤ:3-80.

Κουκουλές, Φ. (1946). Λωβοί και λωβοτροφεία κατά τους Βυζαντινούς χρόνους. *Ελληνική Ιατρική* 15,12:1052-1058.

Κουρκούτα, Λ. (1993). *Η νοσηλευτική στο Βυζάντιο*. Διδακτορική διατριβή. ΕΚΠΑ, Αθήνα.

Kourkouta, L., Plati, P., Ouzounakis, P. (2012). The meaning of the nursing in Byzantium. *Progress in Health Sciences* 2, (1): 175-178.

Krautheimer, R. (1984). *Early Christian and Byzantine Architecture*. Yale University Press, USA.

Κωνσταντέλος, Δ. (1994). *Πενία, Κοινωνία και Φιλανθρωπία στον μεταγενέστερο Μεσαιωνικό Ελληνικό κόσμο*. Βάνιας, Θεσσαλονίκη.

Κωνσταντέλος, Δ. (1983). *Βυζαντινή φιλανθρωπία και κοινωνική πρόνοια*. Φώς, Αθήνα.

Λαμπρόπουλος, Κ. (1978). *Ιωάννης Απόκαυκος*. Βασιλόπουλος, Αθήνα.

Λάμπρου, Σ. (1908). Το πρωτότυπον του Τυπικού της εν Κωνσταντινουπόλει μονής του Παντοκράτορος. *Νέος Ελληνομνήμων*, 5:392-399.

Λασκαράτος, Ι. (1995). Νοσήματα Βυζαντινών Αυτοκρατόρων. *Διδακτορική διατριβή*. Ιόνιο Πανεπιστήμιο. Κέρκυρα.

Laskaratos J., Lazaris D., Kreatsas G. (2002). A tragic case of complicated labour in early Byzantium (404 A.D.). *European Journal & Gynecology and Reproductive Biology*, 105 :80-83.

Μακάριος Αιγύπτου. (1860). Τὰ εὕρισκόμενα ἅπαντα. Ομιλία. Στο J. P. Migne (Επιμ.) *Ελληνική Πατρολογία (Patrologia Graeca)* 34:557. Migne, Paris.

Μανάφης, Κ. (1970). *Μοναστηριακά Τυπικά-Διαθήκαι, Μελέτη φιλολογική*. Διατριβή επί Διδακτορία, υποβληθείσα εις την Φιλοσοφικήν σχολή Πανεπιστημίου Αθηνών. Ρόδης, Αθήνα.

Μάρκος Διάκονος. (1864). Βίος του Αγίου Πορφυρίου επισκόπου Γάζης. Στο J. P. Migne (Επιμ.) *Ελληνική Πατρολογία (Patrologia Graeca)* 65:1212-1254, Migne, Paris.

Μαστρογιαννόπουλος, Η. (1967). *Βυζάντιον. Ένας κόσμος πνεύματος και αγάπης*. Ζωή, Αθήνα.

Ματσάγγας, Α. (1984). *Η οργάνωση και λειτουργία των βυζαντινών νοσοκομείων, και ιδιαίτερα του νοσοκομείου της μονής του Παντοκράτορα (ΙΒ΄) αιώνας*. Διδακτορική διατριβή. Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα.

Μαρσέλος Μ. (2002). Ιστορική αναδρομή στην ανάπτυξη της φαρμακολογίας. Στο: Ελένη Γραμματικοπούλου: *Χημεία και Υγεία*, Εθνικό ίδρυμα ερευνών, Αθήνα ,13-41,σελ. 17.

Mayeul de Dreuille. (1999). *Seeking the absolute Love: The founders of Christian Monasticism*. Redwood Books, England.

Μέγας Βασίλειος. (1973). Ασκητικά διατάξεις. Στο: *Μ. Βασιλείου Έργα*, τ.9. Πατερικά Εκδόσεις Γρηγόριος Παλαμάς. Θεσσαλονίκη.

Μέγας Βασίλειος. (1974). Περί του Αγίου Πνεύματος. Στο: *M. Βασιλείου Έργα*, τ.10. Πατερικά Εκδόσεις Γρηγόριος Παλαμάς. Θεσσαλονίκη.

Μελέτιος Μοναχός. (1862). Περί φύσεως ανθρώπου. Στο J. P. Migne (Επιμ.) *Ελληνική Πατρολογία (Patrologia Graeca)* P.G 64:1076-1309.

Μέντζου-Μειμάρη, Κ. (1982). Επαρχιακά ευαγή ιδρύματα μέχρι του τέλους της εικονομαχίας. *Βυζαντινά*, 11, 1:243-308

Milik, J. T. (1961). *Topographie de Jerusalem vers la fin de l' époque byzantine*. Beyrouth: impr. Catholique, pp. 103.

Miller, T. (1998). *The birth of the hospital in the Byzantine Empire*. John Hopkins University Press. Baltimore and London.

Μιχαλούδη Δήμητρα., Μιχαλούδης Γεώργιος. (2006). Το τραύμα, μια σύντομη ματιά στο παρελθόν. Στο : Μπαλτόπουλος Γεώργιος: *8ο Θεματικό συνέδριο Εντατικής Θεραπείας : Τραύμα*. 251 ΓΝΑ 25-26 Νοεμβρίου 2005. Αθήνα, 46-62.

Μόσχος Ιωάννης. (1860). Βίβλος, η λεγόμενη Λειμών. Στο J. P. Migne (Επιμ.) *Ελληνική Πατρολογία (Patrologia Graeca)* 87³:2880. Migne, Paris.

Μοσχίων. (1793). *Περί των γυναικείων παθών*. Apud Rud. Graffer et Soc. Viennae.

Μπαλογιάννης, Σ. (2012). Αι νευροεπιστήμαι εις το Βυζάντιον. *Εγκέφαλος*, 49:34-46

Μουτζάλη, Α. (2001). Ιατροί, ευαγή ιδρύματα και περίθαλψη στο Βυζάντιο. *Αρχαιολογία και Τέχνες*, 81:102-108.

Μουτζάλη, Α. (2007). Περίθαλψη ασθενών στο Βυζάντιο. *Αρχαιολογία*, 103:10-13.

Μπουρδάρα, Κ. (1989). Η άσκηση του ιατρικού επαγγέλματος από τη γυναίκα στο Βυζάντιο και η νομική της κατοχύρωση. Πρακτικά Α Διεθνούς συμποσίου: *Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο. Τομές και συνέχειες στην ελληνιστική και Ρωμαϊκή παράδοση*. Αθήνα, σελ. 121-134.

Νάστα, Μ. (2008). *Η άσκηση της ιατρικής κατά τη Βυζαντινή περίοδο. Αντιμετώπιση των κακώσεων των μαλακών και σκληρών ιστών*. Διδακτορική διατριβή, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Αλεξανδρούπολη.

Νικήτα του Παφλαγόνος. (1862). Ιγνατίου αρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως βίος. Στο J. P. Migne (Επιμ.) *Ελληνική Πατρολογία (Patrologia Graeca)* PG, 105:564.

Νικήτα του Χωνιάτου (1975). *Χρονική Διήγησις*. Corpus Fontium Historiae Byzantinae, Van Dieten, Berlin-New York

Νικηφόρος Κάλλιστος Ξανθόπουλος. (1865). Εκκλησιαστική Ιστορία. Στο J. P. Migne (Επιμ.) *Ελληνική Πατρολογία (Patrologia Graeca)* P.G, 146:717

Νικολάου, Κ. (2005). *Η γυναίκα στη μέση Βυζαντινή εποχή. Κοινωνικά πρότυπα και καθημερινός βίος στα αγιολογικά κείμενα*. Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών. Ινστιτούτο Βυζαντινών Σπουδών, Αθήνα.

Νικολάου, Κ. (2007). Ασθένειες και θεραπείες γυναικών στο Βυζάντιο. *Αρχαιολογία και Τέχνες*, 103: 28-33.

Ορλάνδος, Α. (1927). Μοναστηριακή αρχιτεκτονική. Εστία, Αθήνα.

Ορλάνδος, Α. (1941). *Η Αναπαράστασις του Ξενόνος της εν Κωνσταντινουπόλει μονής του Παντοκράτορος*. Επετηρίς Εταιρίας Βυζαντινών Σπουδών, Αθήνα, pp. 198-207

Παλλάδιος. (1863) Περί βίου και πολιτείας του μακαρίου Ιωάννου επισκόπου Κωνσταντινουπόλεως Χρυσοστόμου, Στο J. P. Migne (Επιμ.) *Ελληνική Πατρολογία (Patrologia Graeca)* 47:2-20. Migne, Paris.

Παλλάδιος Ελληνοπούλεως (1860). Λαυσιακή Ιστορία. Στο J. P. Migne (Επιμ.) *Ελληνική Πατρολογία (Patrologia Graeca)* 34:1219. Migne, Paris.

Παπαβασιλείου, Ι. (2011). *Η Σκήτη της Αγίας Άννας της Ιεράς Μονής Μεγίστης Λαύρας*. Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο, Θεσσαλονίκη.

Παππά, Β. (2014). *Ηθική θεώρηση του εθελοντισμού*. Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο, Θεσσαλονίκη.

Παπαδόπουλος, Γ. (2007). Τα φάρμακα στην Αρχαία Ελλάδα. *Αρχαιολογία και Τέχνες*, 102: 32-38.

Papadopoulos-Kerameus, A. (1975). *Διήγησις των θαυμάτων του αγίου και ενδόξου μεγαλομάρτυρος και θαυματουργού Αρτεμίου*. Varia Graeca Sacra, Leipzig.

Πασπάτης, Α. (1877). *Βυζαντιναί Μελέται, τοπογραφικά και ιστορικά μετά πλείστων εικόνων*. Κορομηλάς, Κωνσταντινούπολη, pp. 309-313.

Πεντόγαλος, Γ. (1993). Οι περιθωριακοί στο Βυζάντιο. Λεπροί, ανίατοι, ανάπηροι. Στο Μαλτέζου Χρύσα (επιμ.) *Οι περιθωριακοί στο Βυζάντιο*. Πρακτικά Ημερίδας, 9 Μαΐου 1992, Ίδρυμα Γουλανδρή Χόρν, Αθήνα, pp. 155-169.

Πηλίδης, Ι. (1984). *Τίτλοι, Ορφίκια και Αζιώματα εν τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία και την Χριστιανική Ορθοδόξω Εκκλησία*. Παπαδημητρίου, Αθήνα.

- Πλάτων. (2009). *Τα Αποδιδόμενα Επιγράμματα*. Ηριδανός, Αθήνα.
- Πορφυρογέννητος, Κωνσταντίνος (1864). Έκθεσις της Βασιλείου τάξεως. Στο J. P. Migne (Επιμ.) *Ελληνική Πατρολογία (Patrologia Graeca)* 112:73-1445. Migne, Paris.
- Πουλάκου-Ρεμπελάκου Ε. (1992). *Η παιδιατρική στο Βυζάντιο*. Διδακτορική διατριβή. Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα.
- Πουλάκου-Ρεμπελάκου Ε. (2007). Το παιδί και η υγεία του στη Βυζαντινή εποχή. *Αρχαιολογία και Τέχνες*, 103:20-27.
- Poulakou-Rebelakou, E., Laskaratos, J., Marketos, S. (1996). Abortions in Byzantine times (325-1453 AD). *Versalius II*, 1:19-25.
- Πουρναρόπουλος, Κ. (1983). Η Στρατιωτική Υγειονομική Υπηρεσία των Βυζαντινών. *Στρατιωτική Επιθεώρηση* 3:281.
- Προκοπίου του Καισαρέως (1996). *Περι κτισμάτων*. (μτφρ) Μαντά, Σ., Ζαφερόπουλος, Α. Γεωργιάδης, Αθήνα.
- Risse, G. (2009). *Ιστορία των νοσοκομείων. Από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα*. Αθήνα, Ένωση Νοσηλευτών Ελλάδος.
- Σαραντουλάκου, Α. (2010). *Η θεραπευτική των αγίων σε αγιολογικές διηγήσεις μέχρι του 8^{ου} αιώνα*. Γρηγόρης, Αθήνα.
- Σγουρόπουλος Σίλβεστρος (1660). *Historia Concilii Florentiani*. Vlacq Adriaan.
- Σκαλτσά, Ε. Τα φάρμακα στην αρχαία Ελλάδα. σελ.1. Ημερομηνία ανάκτησης: 17-7-2019. <http://www.iama.gr/ethno/oropos/skaltsa.htm>
- Σκαρπιά Χόιπελ, Ξ. (1996). *Λουτροθεραπεία και αναψυχή*. University Studio Press, Θεσσαλονίκη.
- Σκυλίτζης, Ιωάννης. (1973). *Σύνοψις Ιστοριών. Synopsis Historiarum*. Corpus Fontium Historiae Byzantinae. Joannes Thurn (ed.) Series Berolinensis, Berlin.
- Σταυρακάκης, Ν. (2012). *Η άσκηση και η λουτροθεραπεία ως μέσο αποκατάστασης της νόσου στους Βυζαντινούς χρόνους*. Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Κομοτηνή.
- Σταυρακάκης, Ν. (2015). Οι θαυματουργικές θεραπείες των ασθενειών του αυτοκράτορα Ιουστινιανού. *Αρχαία Ελληνικής Ιατρικής*, 32 (2): 224-229.
- Σταυρακάκης, Ν. (2015). Ο επιπλεγμένος τοκετός και ο θάνατος της αυτοκράτειρας Ευδοξίας (6.10.404μ.Χ.). *Αρχαία Ελληνικής Ιατρικής*, 32 (4): 511-514.

Σταυρακάκης, Ν. (2017). Το γηροκομείο, το λεπροκομείο και το μοναστικό θεραπευτήριο της αυτοκρατορικής μονής του Παντοκράτορος Σωτήρος Χριστού στην Κωνσταντινούπολη (15.10. 1136-29.5.1453). *Αρχαία Ελληνικής Ιατρικής*, 34 (6): 824-829.

Συμεών Λογοθέτου του Μεταφραστού (1864). Τὰ εὑρισκόμενα ἅπαντα. Στο J. P. Migne (Επιμ.) *Ελληνική Πατρολογία (Patrologia Graeca)* 115:289. Migne, Paris.

Σωζομενός. (1855). *Εκκλησιαστική Ιστορία*. Henry Bohn, London 1855.

Σωκράτους Σωζομενού (1864). Εκκλησιαστική Ιστορία. Στο J. P. Migne (Επιμ.) *Ελληνική Πατρολογία (Patrologia Graeca)* 67:1264. Migne, Paris.

Σωρανός. (1927). Περὶ Γυναικείων παθῶν. Στο Ioannes Pberg (Επιμ.) *Corpus Medicorum Graecorum I-V*. Aedibus-Teubneri, Berlin.

Talbot, A-M. (2001). Building Activity under Andronikos II. Στο: Necipoglu Nerva (Επιμ.), *Byzantine Konstantinople: Monuments, Topography and everyday life*. Leiden, Boston, Köln.

Τάχιας, Φ., Παπαδόπουλος, Γ. (2008). Η θεραπεία του πόνου διαμέσου των αιώνων. *Νοσηλευτική*, 47,1: 37-44.

Telea, M. (2012). Medical care in Byzantium. From mission to devotion. *European Journal of Science and Theology*, 6, (2):151-162.

Theophanis (1883). *Chronographia I-III*. Carolus de Boor (Επιμ.). Aedibus Teubneri, Lipsiae.

Τσιάμης Κ., Λασκαράτος Ι. (2001). Ο Λοιμός του Ιουστινιανού κατά τους Βυζαντινούς Χρονογράφους και Ιστορικούς. *Δελτίο Ελληνικής Μικροβιολογικής Εταιρείας*, 46, 5: 534-542.

Τσιφτσόγλου, Α. (2004). *Μοριακή και Κλινική Φαρμακολογία*. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη .

Τωμαδάκης, Ν. (1966). *Συλλάβιον Βυζαντινών Μελετών και Κειμένων Α-Β*. Μυρτίδης, Αθήνα.

Tuchman, B.W. (1980). *A distant mirror*. Penguin books, New York.

Van Millingen, A. (1912). *Byzantine churches in Constantinople*. Macmillian & Co. London.

Χρόνη, Μ. (2010). Θεραπείες ασθενειών με ζωικής προελεύσεως ύλες στα βυζαντινά ιατρικά κείμενα. *Βυζαντινά Σύμμεικτα* 20:143-194.

Wolford, T.J. (2012). *Healing of the fourth hill: Searching of the Pantokrator hospital*. PhD Thesis. Ball State University, Indiana, USA.

ΠΡΟΤΑΣΗ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΗΣ ΠΤΥΧΙΑΚΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Τίτλος:

**«Το Νοσοκομείο της Αυτοκρατορικής Μονής του Παντοκράτορος
Σωτήρος Χριστού στην Κωνσταντινούπολη (15.10.1136-29.5.1453) .»**

**Κατατίθεται για έγκριση στο
ΤΜΗΜΑ ΝΟΣΗΛΕΥΤΙΚΗΣ**

υπό:

**Δασκαλάκης Μαρίνος
Ντέρτζη Αλεξάνδρα
Στρατάκη Ελένη**

**Επιβλέπων καθηγητής:
Ροβίθης Μιχαήλ**

ΗΡΑΚΛΕΙΟ – (Ιούνιος-2019)

ΠΡΩΤΟΚΟΛΛΟ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΗΣ ΠΤΥΧΙΑΚΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Τίτλος πτυχιακής εργασίας

«Το Νοσοκομείο της Αυτοκρατορικής Μονής του Παντοκράτορος Σωτήρος Χριστού στην Κωνσταντινούπολη (15.10.1136-29.5.1453).»

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το νοσοκομείο της αυτοκρατορικής μονής του Παντοκράτορος Σωτήρος Χριστού στην Κωνσταντινούπολη αποτελούσε το διασημότερο ευαγές και νοσηλευτικό ίδρυμα από την περίοδο του 12^{ου} αιώνα και μετά σε όλη τη Βυζαντινή επικράτεια (Miller, 1998). Αυτό οφείλονταν κυρίως σε δύο λόγους. Αφ' ενός στο γεγονός ότι έχει διασωθεί πλήρως ο καταστατικός χάρτης της λειτουργίας του, το λεγόμενο *Τυπικόν*, χάρις του οποίου είναι δυνατή η πλήρης λειτουργική και νοσηλευτική του αναψηλάφηση (Gongdon, 1996· Wolford, 2012· Σταυρακάκης, 2017), και αφ' ετέρου ότι εμφάνιζε την οργάνωση ενός σύγχρονου πανεπιστημιακού νοσοκομείου της Δύσης (Μπαλογιάννης, 2012). Στις 15 Οκτωβρίου του 1136 ο αυτοκράτορας Ιωάννης Β' Κομνηνός υπέγραψε το *Τυπικόν* του και έκτοτε, το μοναστικό αυτό ίδρυμα παρείχε υπηρεσίες υγείας στον πληθυσμό της Κωνσταντινούπολης, ενώ εκ παραλλήλου ασκούσε ευαγή δραστηριότητα παρέχοντας υπηρεσίες γηροκομίας, λεπροκομίας και μοναστικής νοσηλείας (Σταυρακάκης, 2017· Ματσάγγας, 1984).

Το νοσοκομείο της μονής του Παντοκράτορα, βάσει του *Τυπικού*, είχε τη δυνατότητα νοσηλείας 50 ασθενών. Τα περιστατικά ήταν χωρισμένα ανάλογα με την νόσο και νοσηλεύονταν σε πέντε μεγάλους θαλάμους διαφορετικών διαστάσεων, λόγω του διαφορετικού αριθμού των διαθέσιμων κλινών. Το νοσοκομείο είχε τη δυνατότητα νοσηλείας 10 ορθοπεδικών περιστατικών, οκτώ οφθαλμολογικών και παθολογικών, 12 γυναικολογικών, ενώ οι άλλες 20 κλίνες παραχωρούνταν ...*τοῖς ἀπλῶς νοσοῦσιν ὑπολειφθήσονται...* (Gautier, 1974, σελ. 83). Επιπλέον κάθε θάλαμος

είχε τη δυνατότητα χρήσης μιας ακόμα κλίνης, όταν αυτό ήταν αναγκαίο, ενώ ακόμα διατίθεντο και έξι κλίνες ειδικά διαμορφωμένες για τους ανάκονους προς μετακίνηση ...*πάρεξ δὲ τῶν τοιούτων κραββάτων καὶ ἕτεραι κλίναι ἀφορισθήσονται περισσαὶ ἐξ...*(Gautier, 1974, σελ. 85). Με τις πρόσθετες αυτές κλίνες ο αριθμός των νοσηλευομένων έφτανε τους 61 (Ματσάγγας, 1984). Εξ ίσου λεπτομερής με την καταγραφή και χρήση των κλινών είναι και η καταγραφή των λευχιμάτων, η κατανομή του προσωπικού, ο διαχωρισμός και το καθηκοντολόγιο, η μισθοδοσία των υπαλλήλων, το διαιτολόγιο καθώς και τα έξοδα, τα οποία ήταν υπολογισμένα για 50 ασθενείς (Gautier, 1974). Η μονή του Παντοκράτορα συνέχισε την αδιάλειπτη λειτουργία της μέχρι την 29^η Μαΐου του 1453 όπου η Πόλη καταλήφθηκε από τους Οθωμανούς και μετατράπηκε σε τέμενος (Πασπάτης, 1877).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΑΝΑΣΚΟΠΗΣΗ

Η οργάνωση και η λειτουργία των χώρων παροχής υγείας την περίοδο της βυζαντινής αυτοκρατορίας αν και έχει ερευνηθεί διεξοδικά δεν έχει επικεντρωθεί επαρκώς στο καθαρά νοσηλευτικό έργο και καθήκον, και στον τρόπο παροχής της φροντίδας στον πάσχοντα (Ματσάγγας, 1984). Σύγχρονες έρευνες εστιάζουν στο λειτουργικό και τελετουργικό μέρος του *Τυπικού* της μονής, (Congdon, 1996), πλείστες εξ αυτών στην παρεχόμενη ιατρική φροντίδα (Αγγελίδη, 2007· Κουκουλές, 1955·Telea, 2012·Miller, 1998·Horden, 2005· Ευτυχιάδης, 1983), ή στην νοσηλεία συγκεκριμένων ομάδων όπως παιδιών (Πουλάκου-Ρεμπελάκου, 1992, Ρεμπελάκου, 2007), γυναικολογικών παθήσεων (Rebelakou, Laskaratos&Marketos, 1996· Νικολάου, 2007. Κολάκης, 2007), στρατιωτών (Ευτυχιάδης, Κούτρας&Μαρκέτος,1997) ή ανιάτων (Πεντόγαλος,1993). Λιγοστά όμως παραμένουν τα στοιχεία που αφορούν τις συνθήκες νοσηλείας και τη νοσηλευτική φροντίδα των ασθενών μέσα σε χώρους περίθαλψης (Κουρκούτα, 1993· Kourkouta,Plati&Ouzounakis 2012) ενώ για το νοσοκομείο της μονής του Παντοκράτορα οι ερευνητές προβαίνουν σε μια απλή καταγραφή και ανάλυση του *Τυπικού* και της λειτουργίας του φιλανθρωπικού αυτού ιδρύματος (Λάμπρου, 1908. Βέης, 1909. Ματσάγγας, 1984, Codellas, 1942).

Οι έρευνες και οι αναλύσεις περί του Νοσοκομείου της μονής του Παντοκράτορα βασίζονται όλες ανεξαιρέτως στο *Τυπικόν* του Ιωάννη Β΄ Κομνηνού, πιστό αντίγραφο του οποίου υπάρχει στη Βιβλιοθήκη των Παρισίων με τον κωδικό

Parisinus graecus 389, μεταγραφή του οποίου έχει γίνει από τον Gautier (Gautier 1974). Αυτή είναι και η πρωτογενής πηγή πληροφόρησης. Δευτερογενείς πηγές αποτελούν οι διδακτορικές διατριβές και η ελληνική και ξενόγλωσση αρθρογραφία σχετική με το θέμα καθώς και αρχαιολογικές μελέτες οι οποίες αναδομούν χωροταξικά και λειτουργικά το νοσοκομείο και τη μονή του Παντοκράτορα (Ορλάνδος, 1927, 1941).

ΣΚΟΠΟΣ.

Σκοπός της εργασίας είναι η καταγραφή της λειτουργίας του νοσοκομείου της μονής του Παντοκράτορα και η αναψηλάφηση του νοσηλευτικού πλαισίου παροχής φροντίδας στους ασθενείς του. Θα αναζητηθεί και θα καταγραφεί η δομή του νοσηλευτικού προσωπικού, το καθηκοντολόγιο του και οι συνθήκες νοσηλείας των ασθενών ενώ παράλληλα θα επιχειρηθεί μια συνολική καταγραφή των φιλανθρωπικών δραστηριοτήτων του ιδρύματος.

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΑ ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ.

Το κύριο ερευνητικό ερώτημα είναι ποίος ο τρόπος νοσηλείας στο νοσοκομείο και ο τρόπος περίθαλψης των ασθενών του καθώς και ποια ήταν τα καθήκοντα του νοσηλευτικού προσωπικού.

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

Η συγγραφή της εργασίας θα γίνει με τη μέθοδο της βιβλιογραφικής ανασκόπησης. Τα στοιχεία θα αντληθούν από Τυπικόν που αποτελεί την βασική και πρωτογενή πηγή πληροφόρησης ενώ θα χρησιμοποιηθούν και μελέτες από την ελληνική και ξενόγλωσση βιβλιογραφία σχετικές με το θέμα. Τα προβλήματα που ανακύπτουν από τη μελέτη των πρωτογενών πηγών σχετίζονται με τις ιατρικές πληροφορίες που αναφέρονται και οι οποίες δεν είναι καταγεγραμμένες από ιατρούς άλλα από ιστορικούς ή χρονικογράφους.

ΧΡΟΝΟΔΙΑΓΡΑΜΜΑ

	Ιούλιος.2019	Αύγ.2019	Σεπτ.2019	Οκτ.2019	Νοε.2019	Δεκ.2019
Κατάθεση πρωτοκόλλου						
Συλλογή πηγών						
Συγγραφή						
Παρουσίαση Εργασίας						

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αγγελίδη, Χ. (2007). Καταγωγή, νοσοκομεία και ξενώνες. Η διαδρομή της περίθαλψης στο Βυζάντιο. *Αρχαιολογία και Τέχνες*, 103:14-19

Βέης, Ν. (1909). Φιλολογικά παρασημειώσεις της εν Κωνσταντινουπόλει μονής του Παντοκράτορος Σωτήρος Χριστού. *Εκκλησιαστικός Φάρος*, 3:232-234

Codellas, P. (1942). The Pantokrator, the imperial Byzantine Medical Center of XIIth century AD in Constantinople. *Bulletin of History of Medicine*, 12:392-410

Ευτυχιάδης, Α. (1983). *Εισαγωγή εις την Βυζαντινήν θεραπευτικήν*. Παρισιάνος, Αθήνα.

Ευτυχιάδης, Α., Κούτρας, Δ., Μαρκέτος, Σ. (1997). Στρατιωτική Ιατρική και αντισηπτική χειρουργική στο Βυζάντιο. *Αρχεία Ελληνικής Ιατρικής*, 14 (4):461-464

Gautier, P. (1974). La typikon du Christ Sauveur Pantokrator. *Revue des Etudes byzantines*, 32: 1-145

Gongdon, E. (1996). Imperial commemoration and ritual in the *Typikon* of the monastery of Christ Pantokrator. *Revue des Etudes Byzantines*, 54:161-199

Horden, P. (2005). How medicalised were Byzantine hospitals? *Medicina e Storia*, 10: 45-74

Κολάκης, Ι. (2007). Άγιες θεραπεύτριες στο Βυζάντιο. Κοινωνικό φύλο και θεραπεία: το παράδειγμα της Ειρήνης Χρυσοβαλάντου στα αγιολογικά κείμενα. *Αρχαιολογία και Τέχνες*, 103:34-41.

Κουκουλές, Φ. (1955). *Βυζαντινών Βίος και Πολιτισμός*. Παπαζήσης, Αθήνα.

Κουρκούτα, Λ. (1993). *Η νοσηλευτική στο Βυζάντιο*. Διδακτορική διατριβή. ΕΚΠΑ, Αθήνα.

Kourkouta, L., Plati, P., Ouzounakis, P. (2012). The meaning of the nursing in Byzantium. *Progress in Health Sciences* 2, (1): 175-178

Λάμπρου, Σ. (1908). Το πρωτότυπον του Τυπικού της εν Κωνσταντινουπόλει μονής του Παντοκράτορος. *Νέος Ελληνομνήμων*, 5:392-399

Ματσάγγας, Α. (1984). *Η οργάνωση και λειτουργία των βυζαντινών νοσοκομείων, και ιδιαίτερα του νοσοκομείου της μονής του Παντοκράτορα (ΙΒ΄) αιώνας*. Διδακτορική διατριβή. Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα.

Miller, T. (1998). *The birth of the hospital in the Byzantine Empire*. John Hopkins University Press. Baltimore and London.

Μπαλογιάννης, Σ. (2012). Αι νευροεπιστήμαι εις το Βυζάντιον. *Εγκέφαλος*, 49:34-46

Νικολάου, Κ. (2007). Ασθένειες και θεραπείες γυναικών στο Βυζάντιο. *Αρχαιολογία και Τέχνες*, 103: 28-33

Ορλάνδος, Α. (1927). Μοναστηριακή αρχιτεκτονική. Εστία, Αθήνα.

Ορλάνδος, Α. (1941). Η Αναπαράστασις του Ξενώνου της εν Κωνσταντινουπόλει μονής του Παντοκράτορος. Επετηρίς Εταιρίας Βυζαντινών Σπουδών, Αθήνα, pp. 198-207

Πασπάτης, Α. (1877). *Βυζαντιναί Μελέται, τοπογραφικαί και ιστορικαί μετά πλείστων εικόνων*. Κορομηλάς, Κωνσταντινούπολη, pp. 309-313

Πεντόγαλος, Γ. (1993). Οι περιθωριακοί στο Βυζάντιο. Λεπροί, ανίατοι, ανάπηροι. Στο Μαλτέζου Χρύσα (επιμ.) *Οι περιθωριακοί στο Βυζάντιο*. Πρακτικά Ημερίδας, 9 Μαΐου 1992, Ίδρυμα Γουλανδρή Χόρν, Αθήνα, pp. 155-169

Πουλάκου-Ρεμπελάκου Ε. (1992). *Η παιδιατρική στο Βυζάντιο*. Διδακτορική διατριβή. Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα.

Πουλέκου-Ρεμπελάκου Ε. (2007). Το παιδί και η υγεία του στη Βυζαντινή εποχή. *Αρχαιολογία και Τέχνες*, 103:20-27

Poulakou-Rebelakou, E., Laskaratos, J., Marketos, S. (1996). Abortions in Byzantine times (325-1453 AD). *Versalius II*, 1:19-25.

Σταυρακάκης, Ν. (2017). Το γηροκομείο, το λεπροκομείο και το μοναστικό θεραπευτήριο της αυτοκρατορικής μονής του Παντοκράτορος Σωτήρος Χριστού στην Κωνσταντινούπολη (15.10. 1136-29.5.1453). *Αρχαία Ελληνικής Ιατρικής*, 34 (6): 824-829.

Telea, M. (2012). Medical care in Byzantium. From mission to devotion. *European Journal of Science and Theology*, 6, (2):151-162.

Wolford, TJ. (2012). *Healing of the fourth hill: Searching of the Pantokrator hospital*. PhD Thesis. Ball State University, Indiana, USA.